

โครงการวิจัย

พุทธประเพณี : บทบาทและความหมายสำหรับสังคมไทยปัจจุบัน

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ มรรยาท กิจสุวรรณ
นางวราภรณ์ จิวชัยศักดิ์

บทคัดย่อ

ชื่อโครงการวิจัย พุทธประเพณี : บทบาทและความหมายสำหรับสังคมไทยปัจจุบัน

ผู้วิจัย ผู้ช่วยศาสตราจารย์มรรยาท กิจสุวรรณ
นางวารารณ์ จิวชัยศักดิ์

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ที่ค้นหารูปแบบ ความหมาย และบทบาทของพุทธประเพณีที่เหมาะสมสำหรับสังคมไทยปัจจุบัน แต่ในการที่จะคัดเลือกเสนอแนวทางที่เหมาะสมของพุทธประเพณีได้จำเป็นต้องศึกษาสำรวจสาระของพุทธประเพณีที่มีมาแต่สมัยประวัติศาสตร์ขึ้นเพื่อให้เข้าใจพุทธประเพณีที่แสดงลักษณะความเป็นไทยที่สื่อทั้งสาระพุทธธรรมและเปลี่ยนแปลงตามบริบทของสังคมไทยโดยละเอียดมาก่อน ผลการวิจัยพบว่า

พุทธประเพณีสมัยสุโขทัยอาจจำแนกเป็น 2 ระยะเวลาที่สำคัญ คือ สมัยพ่อขุนรามคำแหงและพระมหาธรรมราชาลิไท พุทธประเพณีสมัยพ่อขุนรามคำแหงแสดงเอกลักษณ์ที่สำคัญคือ สื่อตรงต่อสาระพุทธธรรมชั้นปฐมมณฑล ยังไม่มีองค์ประกอบของพิธีกรรมที่จะทำให้รูปแบบของประเพณีห่างไกลไปจากพุทธประเพณีที่กำหนดไว้ตามพระวินัยมากนัก นอกจากนี้พุทธประเพณียังมีส่วนสนับสนุนค่านิยมในระดับศีลธรรม เช่น ความกตัญญู ความเคารพผู้ใหญ่ ความเมตตา และเน้นการมีสัมมาทิฐิ ส่วนสมัยพระมหาธรรมราชาลิไทนั้น ระบบคติความเชื่อ เช่น คติพุทธกาล 5,000 ปี คติพระศรีอาริยมตไตรย คติพระพุทธบาท คติพระธาตุ เข้ามามีส่วนแสดงออกในพุทธประเพณีเพื่อช่วยสนับสนุนความศรัทธาในพระพุทธศาสนา จึงเป็นการเพิ่มเติมเข้ามานอกเหนือจากการใช้ระบบความรู้ที่ตรงต่อธรรมชั้นปฐมมณฑล

อนึ่ง ผู้วิจัยพบว่าในสมัยสุโขทัยนี้ได้มีประเพณีหลายประเภทที่มีค่าและความสำคัญเกิดมาแต่สมัยนั้นแล้ว เช่น ประเพณีฉลองวันเกิด และการซ่อมแซมศาสนสถาน เป็นต้น ซึ่งประเพณีเหล่านี้ควรฟื้นฟูนำมาเน้นปฏิบัติให้เกิดประโยชน์อีกในสังคมปัจจุบัน

สมัยอยุธยา นั้น พุทธประเพณีมีส่วนสนับสนุนระบบการเมืองการปกครองในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชที่กษัตริย์ดำรงสถานภาพกึ่งเทวราชา พุทธประเพณีจึงมีบทบาท

สถาบันไทยศึกษา
ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

รายงานผลการวิจัย

เรื่อง

พุทธประเพณี : บทบาทและความหมายสำหรับสังคมไทยปัจจุบัน

มรรยาท กิจสุวรรณ
วราภรณ์ จิวชัยศักดิ์

พ.ศ. 2533

สำคัญในการรวมอาณาจักรให้เป็นปึกแผ่น สนับสนุนความชอบธรรมของพระมหากษัตริย์ว่าเป็นผู้เปี่ยมล้นด้วยบุญบารมี อย่างไรก็ตามพุทธประเพณีในสมัยนี้ก็เกิดจากความเชื่อที่สืบทอดมาจากสมัยสุโขทัยในเรื่องกรรม การสะสมความดีในชาติปัจจุบัน ตลอดจนคติความเชื่อในเรื่องอนิหารของพระธาตุ พระพุทธรูป พระศาสนา 5,000 ปี ตลอดจนคติพระโพธิสัตว์และพระศรีอาริยมืดตรัย

สมัยรัตนโกสินทร์นั้น พุทธประเพณีในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น รัชกาลที่ 1-3 เป็นการฟื้นฟูและธำรงรักษาประเพณีที่มีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ทั้งนี้เพื่อเป็นการดำรงพระเกียรติยศให้ชจรชงายไปยังอาณาประเทศใกล้เคียง แต่เมื่อได้รับอิทธิพลแนวความคิดเชิงวิทยาศาสตร์และเหตุผลนิยมจากประเทศทางตะวันตก จึงมีการตั้งคำถามต่อพุทธประเพณีเก่า ๆ และมีการดัดแปลงแก้ไขประเพณีเหล่านั้นให้ต้องด้วยพระวินัยและสภาวะพุทธธรรม โดยมีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นแกนนำในการฟื้นฟูและแก้ไขประเพณีให้เหมาะสม จึงเกิดแนวคิดว่า การปรับปรุงแก้ไขประเพณีเป็นสิ่งที่ทำได้ ตั้งแต่รัชกาลนั้นมาจนปัจจุบัน เช่น ในสมัยรัชกาลที่ 6 ทรงมีพระราชปรารภเกี่ยวกับการบวชตามประเพณีว่าจะเป็นการลวงโลกและไม่เกิดประโยชน์ และทรงสร้างโรงเรียนวชิราวุธแทนการสร้างวัดประจำรัชกาล เป็นต้น แต่อย่างไรก็ตาม คติความเชื่อเช่นอนิหารพระธาตุก็ยังคงสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน

ในส่วนสรุปสุดท้ายผู้วิจัยได้เสนอแนะความหมายเชิงปรมัตถ์ของพุทธประเพณีที่เหมาะสมแก่การสื่อความหมายแก่ผู้คนยุคปัจจุบันที่ผู้วิจัยถือว่าเป็นผู้ที่รับเอาเหตุผลทางด้านวิทยาศาสตร์มาเป็นแกนนำในค้ำคความคิดเป็นส่วนใหญ่ ความหมายเชิงปรมัตถ์ที่ควรใช้ประเพณีเป็นสื่อเหล่านี้ผู้วิจัยได้รวบรวมมาจากแนวคิดของนักปราชญ์ยุคปัจจุบัน เช่น พระธรรมโกษาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) เป็นสำคัญ ดังแสดงในรายละเอียดในบทที่ 5 ส่วนการประยุกต์บทบาทของพุทธประเพณีให้เหมาะสมกับสังคมปัจจุบันนั้น ผู้วิจัยมีแนวความคิดว่า หากชาวไทยโดยทั่วไปตระหนักความหมายเชิงปรมัตถ์ของประเพณีเหล่านี้ การปฏิบัติตามประเพณีย่อมมีการดัดแปลงแก้ไขให้เหมาะสมแก่กาลและสภาพเศรษฐกิจสังคม คล้อยตามเป็นผลแห่งความตระหนักความสำคัญนั้นได้เอง

แต่อย่างไรก็ดีในส่วนสรุปและเสนอแนะ ผู้วิจัยได้รวบรวมเกณฑ์ในการนำมาพิจารณาและ
ประยุกต์พุทธประเพณีให้สมสมัย ที่ผู้วิจัยคิดว่าจะคงใช้เกณฑ์เหล่านี้ในการปรับเปลี่ยน
พุทธประเพณีให้มีค่าและเหมาะสมแก่การเป็นพุทธประเพณีของชนชาวไทยได้ตลอดไป ดังสรุป
โดยย่อคือ เป็นพุทธประเพณีที่สื่อสาระพุทธธรรมชั้นปรมาตม์ ประกอบประเพณีพิธีกรรมด้วย
เจตนาจะลดละกิเลสเป็นสำคัญ ไม่เบียดเบียนตนเอง ผู้อื่น สรรพสัตว์ เพื่อนร่วมโลก
ตลอดจนสภาวะแวดล้อม ไม่เห็นแก่ค่านิยมความฟุ้งเฟ้อและความมีหน้ามีตา ตลอดจนเป็น
พุทธประเพณีที่เอื้อต่อการน้อมนำจิตใจให้สงบเป็นสมาธิ เกิดความมีศรัทธาในธรรม เกิด
ความตระหนักในธรรมตามโอกาส เพื่อเป็นอนุสติเนื่องในกาลของประเพณีนั้น ๆ

พุทธประเพณีใดก็ตามที่ถึงพร้อมด้วยการปฏิบัติตามเกณฑ์ดังกล่าว ผู้วิจัยเชื่อว่า
จะเป็นทางหนึ่งที่ทำให้พุทธประเพณีสื่อสาระพุทธธรรมและงดงามเหมาะสมแก่การเป็นพุทธ
ประเพณีของชาวไทยที่มีค่าควรแก่การธำรงรักษาและปฏิบัติสืบต่อไป

กิตติกรรมประกาศ

งานวิจัย เรื่อง พุทธประเพณี : บทบาทและความหมายสำหรับสังคมไทยปัจจุบัน
สำเร็จลุล่วงได้ด้วยเหตุปัจจัยดังนี้

ด้วยจิตนอบน้อมบูชาพระบรมศาสดาพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น

ด้วยความเคารพบูชาท่านอาจารย์พุทธทาสภิกขุ และพระเทพเวที (ประยุทธ์
ปยุตฺโต)

ด้วยความเคารพพ่อแม่และพระคุณครูอาจารย์ที่ได้สั่งสอนมาทุกท่าน

ด้วยการได้รับความสนับสนุนทุนวิจัยจากสถาบันไทยศึกษา และฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์-
มหาวิทยาลัย

ด้วยความสนับสนุนและกำลังใจจากอดีตผู้อำนวยการสถาบันไทยศึกษา ศาสตราจารย์
ดร. เพ็ญศรี ติ๊ก และผู้อำนวยการสถาบันไทยศึกษาคนปัจจุบัน รองศาสตราจารย์ ดร.ประ-
คอง นิมมานเหมินทร์

ด้วยคำปรึกษาหารืออันทรงคุณค่ายิ่งจากผู้ร่วมวิจัยในโครงการแม่บทชุดเดียวกัน คือ
ศาสตราจารย์ ดร. ระวี ภาวิไล รองศาสตราจารย์วิจิตร เกตวิสิษฐ์ (ผู้ล่วงลับไปแล้ว)
รองศาสตราจารย์ ดร. สุภาพรณ ฌ บางช้าง อาจารย์รัตนา โฆษัฐย์มพราย ผู้ช่วยวิจัย
และคุณสมภาร พรหมทา ตลอดจนคุณอนิต ธรรมณี ผู้ช่วยเหลืออย่างยิ่งในด้านการพิมพ์

และสุดท้ายด้วยความรักและแรงใจสนับสนุนจากทุกคนในครอบครัวของผู้วิจัยทั้งสอง

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อ.....	ก
กิตติกรรมประกาศ.....	ข
บทที่ 1 บทนำ.....	1
1. ความเป็นมาและความสำคัญ.....	1
2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย.....	3
3. ขอบเขตของการวิจัย.....	3
4. วิธีดำเนินการวิจัย.....	4
5. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	4
บทที่ 2 พุทธประเพณีสมัยสุโขทัย : สาระสำคัญและบทบาท.....	5
1. องค์ประกอบพื้นฐานของประเพณีที่ปรากฏในสมัยสุโขทัย.....	5 6
2. พุทธประเพณีที่เป็นเรื่องทางพุทธศาสนาโดยตรง.....	11
1. ประเพณีวันเข้าพรรษา ออกพรรษา และกฐิน.....	11
2. ประเพณีวันวิสาขบูชา.....	18
3. ประเพณีการสร้างศาสนสถาน.....	21
4. ประเพณีการสร้างศาสนวัตถุ.....	29
3. พุทธประเพณีที่เนื่องด้วยคติความเชื่อที่มีพื้นฐานมาจากพุทธศาสนา.....	39
1. ประเพณีการบูชาพระธาตุและการปลุกพระศรีมหาโพธิ.....	39
2. ประเพณีการบูชารอยพระพุทธรูป.....	44
4. พุทธประเพณีที่เนื่องด้วยพุทธศาสนาในวงจรชีวิตของบุคคลและสังคม.....	48

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
4.1 พุทธประเพณีที่เนื่องด้วยวงจรชีวิตของบุคคล.....	48
1. ประเพณีฉลองอายุและงานศพ.....	49
2. ประเพณีบรรพชาอุปสมบท.....	53
3. ประเพณีการตั้งสมณศักดิ์และการปกครองคณะสงฆ์	63
4.2 พุทธประเพณีที่เนื่องด้วยวงจรชีวิตของสังคม.....	69
1. ประเพณีลอยกระทง.....	69
2. ประเพณีสารท.....	71
3. ประเพณีตรุษสงกรานต์.....	73
บทที่ 3 พุทธประเพณีสมัยอยุธยา : สำคัญและบทบาท.....	88
1. พุทธประเพณีการสร้างวัดและเจดีย์สถาน.....	88
2. พุทธประเพณีการบวชเป็นภิกษุสามเณร.....	92
3. พุทธประเพณีที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อทางพุทธศาสนา.....	95
3.1 การบูชาพระบรมธาตุ.....	95
3.2 การบูชารอยพระพุทธรูป.....	96
3.3 การทำบุญทำทานและการอุทิศส่วนกุศล.....	96
4. พุทธประเพณีการสร้างพระพุทธรูปและพระพิมพ์.....	99
5. พุทธประเพณีจากพระราชพิธี.....	100
บทที่ 4 พุทธประเพณีสมัยรัตนโกสินทร์ : สำคัญและบทบาท.....	110
1. ลักษณะพฤติกรรม "บุญ" ตามความเชื่อของคนไทยสมัยรัตน โกสินทร์.....	110
2. พุทธประเพณีที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาโดยตรง.....	117
2.1 พุทธประเพณีในส่วนที่เป็นการฟื้นฟูเกี่ยวกับพระพุทธรูป	
1. ประเพณีการสร้างและซ่อมแซมศาสนสถาน.....	117

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
2. ประเพณีการสร้างและซ่อมแซมศาสนวัตถุ.....	137
2.2 พุทธประเพณีที่เกี่ยวกับการฟื้นฟูพระธรรม.....	145
1. ประเพณีการสังคายนาพระไตรปิฎก.....	145
2. ประเพณีการเจริญพระพุทธมนต์และการสังคายนา บทสวดมนต์.....	155
3. ประเพณีสวดพระพุทธรูป.....	170
4. ประเพณีเทศน์มหาชาติ.....	174
2.3 พุทธประเพณีที่เกี่ยวกับการฟื้นฟูพระสงฆ์.....	178
1. ประเพณีการปกครองคณะสงฆ์และการตั้งสมณศักดิ์	178
3. พุทธประเพณีที่เกี่ยวข้องกับวันสำคัญและพิธีสำคัญทางพุทธศาสนา	
1. ประเพณีวันวิสาขบูชา.....	186
2. ประเพณีวันมาฆบูชา.....	193
3. ประเพณีวันเข้าพรรษา.....	199
4. ประเพณีวันออกพรรษา.....	204
5. ประเพณีวันอาสาฬหบูชา.....	207
6. ประเพณีวันอัฐมีบูชา.....	211
7. ประเพณีทำบุญทอดกฐิน.....	213
8. ประเพณีทำบุญทอดผ้าป่า.....	222
4. พุทธประเพณีที่เกิดมาจากคติความเชื่อที่สืบเนื่องมาจาก พุทธศาสนา.....	228
1. ประเพณีการบูชาพระธาตุและพระศรีมหาโพธิ์.....	228
2. ประเพณีการนมัสการรอยพระพุทธรูป.....	237
5. พุทธประเพณีที่เนื่องด้วยพระพุทธรูปในวงจรชีวิตของ บุคคลและสังคม.....	242

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
5.1 พุทธประเพณีที่เนื่องด้วยพระพุทธศาสนาในวงจรชีวิต ของบุคคล.....	242
1. ประเพณีฉลองวันเกิด.....	242
2. ประเพณีบรรพชาอุปสมบท.....	246
3. ประเพณีศพ.....	253
5.2 พุทธประเพณีที่เนื่องด้วยพระพุทธศาสนาในวงจรกาลเวลา ของสังคม.....	261
1. ประเพณีสารท.....	261
2. ประเพณีตรุษสงกรานต์.....	265
3. ประเพณีลอยกระทง.....	272
บทที่ 5 พุทธประเพณี : บทบาทและความหมายในปัจจุบัน.....	289
1. พุทธประเพณีที่เป็นเรื่องทางพุทธศาสนาโดยตรงที่เนื่องด้วย พระวินัยและเนื่องด้วยเป็นวันสำคัญทางพุทธศาสนา.....	291
1.1 พุทธประเพณีที่เนื่องด้วยพระวินัย.....	291
1. ประเพณีวันเข้าพรรษาและวันออกพรรษา.....	291
2. ประเพณีทอดกฐินและทอดผ้าป่า.....	301
1.2 พุทธประเพณีที่เนื่องด้วยวันสำคัญทางพุทธศาสนา....	305
1. ประเพณีวันวิสาขบูชา.....	306
2. ประเพณีวันมาฆบูชา.....	313
3. ประเพณีวันอาสาฬหบูชา.....	319
4. ประเพณีอัฐมีบูชา.....	323
2. พุทธประเพณีที่เนื่องด้วยคติความเชื่อที่มาจากพระพุทธศาสนา	
1. ประเพณีการสักการะบูชาพระบรมสารีริกธาตุและพระ ศรีมหาโพธิ.....	325

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
2. ประเพณีมัสการรอยพระพุทธรูป.....	328
3. ประเพณีการสร้างศาสนสถานและศาสนวัตถุ.....	331
3. พุทธประเพณีที่เนื่องด้วยพระพุทธศาสนาในวงจรชีวิตของบุคคล.....	335
1. ประเพณีฉลองวันเกิด.....	335
2. ประเพณีรพชาอุปสมบท.....	340
3. ประเพณีศพ.....	348
4. พุทธประเพณีที่เนื่องด้วยพระพุทธศาสนาในวงจรกาลเวลาของสังคม.....	356
1. ประเพณีวันสารท.....	356
2. ประเพณีวันตรุษสงกรานต์.....	359
3. ประเพณีวันลอยกระทง.....	366
บทที่ 6 บทสรุปและวิเคราะห์.....	376
บรรณานุกรม.....	393

1. ความเป็นมาและความสำคัญ

พระพุทธศาสนาเป็นที่ยอมรับกันอย่างเห็นทางกรว่าเป็นศาสนาประจำชาติไทย ทั้งนี้เพราะความสัมพันธ์ที่พระพุทธศาสนากับชนชาติไทยมีต่อกันอย่างแนบแน่นทั้งในด้าน ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม ชาวไทยนับถือพระพุทธศาสนาต่อเนื่องกันมาตั้งแต่ก่อนสมัย สุโขทัยตามหลักฐานที่ปรากฏอย่างเด่นชัดจนถึงปัจจุบัน ทางด้านวัฒนธรรมนั้นวิถีชีวิตของ ชาวไทยได้ผูกพันกับหลักความรู้ คติความเชื่อ และหลักปฏิบัติจากพระพุทธศาสนาเป็น เวลานานจนกระทั่งกลายเป็นวิถีชีวิตของชาวไทยโดยเฉพาะ วัฒนธรรมไทยเกือบทุกด้านมี หลักฐานสำคัญอยู่ในพระพุทธศาสนาแทบทั้งสิ้น ขนบประเพณีและพิธีกรรมต่าง ๆ ทั้งในวงจร ชีวิตของแต่ละบุคคลตลอดจนกาล เวลาของชุมชนและสังคมก็ล้วนเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา โดยตลอด ถ้าไม่เป็นเรื่องของศาสนาโดยตรง ก็สืบเนื่องมาจากพระพุทธศาสนาแทบทั้งสิ้น และจะต้องมีกิจกรรมตามความรู้ คติความเชื่อ และแนวปฏิบัติในพระพุทธศาสนากำกับอยู่ ด้วยเสมอ

ในงานวิจัย "พุทธประเพณี : บทบาทและความหมายสำหรับสังคมไทยปัจจุบัน" เป็นการศึกษาขนบประเพณีและพิธีกรรมต่าง ๆ ซึ่งเป็นแนวการปฏิบัติจากองค์ความรู้ ที่เป็น เรื่องของพระพุทธศาสนาโดยตรง หรือคติความเชื่อที่สืบเนื่องมาจากพระพุทธศาสนา รวมทั้งขนบประเพณีหรือพิธีกรรมในวงจรชีวิตของบุคคล และสังคมที่สืบเนื่องมาจากพระพุทธศาสนา อีกด้วย จึงทำให้จำแนกประเภทของพุทธประเพณีออกเป็น 3 ประเภท คือ

1. พุทธประเพณีที่เป็นเรื่องทางพุทธศาสนาโดยตรง เช่น วันเข้าพรรษา ออกพรรษา กฐิน ผ้าป่า การบรพชาอุปสมบท การตั้งสมณศักดิ์และการปกครองคณะสงฆ์ วันวิสาขบูชา วันมาฆบูชา วันอัฐมีบูชา วันอาสาฬหบูชา การสร้างศาสนสถานและศาสน วัตถุ การสังคายนาพระไตรปิฎก พิธีเจริญพระพุทธมนต์ และสวดพระพุทธมนต์

2. พุทธประเพณีที่เนื่องด้วยคติความเชื่อที่มีพื้นฐานมาจากพุทธศาสนา เช่น การบูชารอยพระพุทธรูปและพระศรีมหาโพธิ์ การบูชาพระธาตุ

3. พุทธประเพณีที่เนื่องด้วยพระพุทธศาสนาในวงจรชีวิตของบุคคลและสังคม ในส่วนบุคคล เช่น การเกิดและฉลองวันเกิด มงคลสมรส และประเพณีศพ ในส่วนสังคม เช่น ประเพณีสงกรานต์ ตรุษ สารท และลอยกระทง

การจัดพุทธประเพณีดังกล่าวจะนำมาเป็นเกณฑ์ในการศึกษาวิเคราะห์สาระและภูมิปัญญาในพุทธประเพณีที่เกิดขึ้นมาในประวัติศาสตร์ของชนชาติไทย และเนื่องจากการวิจัยเรื่องนี้อยู่ในโครงการแม่บทโครงการแรกของสถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เรื่องลักษณะความเป็นไทย : อดีต ปัจจุบัน และอนาคต จึงทำให้มีความจำเป็นที่จะต้องศึกษาที่มาและสาระของพุทธประเพณีในอดีต ทั้งนี้เพื่อให้ทราบภูมิปัญญาและลักษณะความเป็นไทยที่ปรากฏในพุทธประเพณีเหล่านั้น นอกจากนั้นแล้วเนื่องจากเป็นเรื่องของชนบประเพณีจึงต้องมีการแปรเปลี่ยนไป การศึกษาทั้งการเกิด การดำรงอยู่ การเปลี่ยนแปลงไปหรือการเสื่อมสลายไปตามกาลเวลาของพุทธประเพณีในอดีตก็เป็นสิ่งที่จำเป็นต้องศึกษา ทั้งนี้เพื่อให้ทราบถึงเนื้อหาสาระและคุณค่าของประเพณีเหล่านั้น ทั้งนี้เพื่อเป็นแนวทางการวิเคราะห์สรุป และชี้แนะ ลักษณะอันพึงประสงค์ของพุทธประเพณีในปัจจุบันและอนาคตที่ถูกต้องทั้งหลักการทางพุทธศาสนาและเหมาะสมกับสภาพสังคม เศรษฐกิจไทยในปัจจุบันและอนาคตโดยเข้าใจเนื้อหาสาระของพุทธประเพณีในอดีตอย่างตีเพียงพอ

ลักษณะความคิดอีกประการหนึ่งของงานวิจัยชิ้นนี้ คือ ในการศึกษาพุทธประเพณีนั้นจะพิจารณาจากองค์ประกอบที่สำคัญของพฤติกรรม "บุญ" ในพระพุทธศาสนา อันได้แก่ บุญกิริยาวัตถุ 10 ประการ โดยจะเน้นที่ลักษณะ 3 ประการแรก คือ ทาน ศีล ภาวนา ซึ่งเป็นสิ่งที่ศึกษาได้จากหลักฐานข้อบ่งชี้ที่พฤติกรรมที่ปรากฏให้เห็นได้เป็นหลักการสำคัญส่วนในการพิจารณาความเหมาะสมของบทบาทพุทธประเพณีในสังคมปัจจุบันนั้นจะพิจารณาจากเกณฑ์ความถูกต้องตามหลักการพุทธศาสนา ประหยัดได้ประโยชน์ ไม่เป็นไปในทางที่ฟุ่มเฟือยไร้ประโยชน์ และไม่เบียดเบียนแก่ทั้งตนเองและเพื่อนมนุษย์ ตลอดจนสภาพแวดล้อมธรรมชาติและสังคมประกอบด้วย ทั้งนี้เพื่อจะพยายามชี้แนะไปสู่ลักษณะพุทธประเพณีที่ถูกต้อง

ตามหลักการพุทธศาสนา แสดงภูมิปัญญาและเอกลักษณ์ความเป็นไทยและเหมาะสมกับสภาพ เศรษฐกิจ สังคม ปัจจุบัน ทั้งยังจะนำไปสู่ลักษณะสังคมชาวพุทธที่ก่อรูปไปด้วยความเมตตา กรุณา เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อตนเอง มวลมนุษย์ สรรพสัตว์ ตลอดจนสภาพแวดล้อมธรรมชาติ ในที่สุดและหากพุทธประเพณีนั้นจะเป็นหนทางนำไปสู่สภาพหลุดพ้นแทนที่จะเป็นเพียงกระพี้ขัด ขวางหนทางนำไปสู่สภาพนิพพานอันเป็นเป้าหมายสุดท้ายของพุทธศาสนิกชนทุกคนแล้ว ก็ถือว่า เป็นพุทธประเพณีที่น่าพึงประสงค์สมควรแก่การธำรงรักษาไว้อย่างยิ่ง

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- 2.1 เพื่อศึกษาสาระและภูมิปัญญาไทยในพุทธประเพณีในอดีต
- 2.2 เพื่อศึกษาบทบาทของพุทธประเพณีที่เกิดขึ้นดำรงอยู่ ปรับเปลี่ยนหรือเสื่อม สู่ญไปตามวงจรกาลเวลาของสังคมไทย
- 2.3 เพื่อนำข้อความรู้ข้างต้นมาชี้แนะองค์ประกอบบางประการของพุทธประเพณี ที่สามารถปรับปรุงแก้ไขได้
- 2.4 เพื่อแสวงหาสาระและคุณค่าของพุทธประเพณีที่เหมาะสมกับสภาพสังคมไทย ปัจจุบันและอนาคต

3. ขอบเขตการวิจัย

- 3.1 สาระที่ศึกษา : ผู้วิจัยกำหนดขอบเขตพุทธประเพณีออกเป็น 3 ประเภท คือ
 1. พุทธประเพณีที่เป็นเรื่องพุทธศาสนาโดยตรง
 2. พุทธประเพณีที่เนื่องด้วยคติความเชื่อที่มีพื้นฐานมาจากพุทธศาสนา
 3. พุทธประเพณีที่เนื่องด้วยพระพุทธรูปในวงจรชีวิตของบุคคล และสังคม และกำหนดศึกษาทั้งสาระสำคัญเพื่อแสวงหาภูมิปัญญาไทยในพุทธประเพณีตลอดจน บทบาทที่มีในสังคมไทย

- 3.2 สมัยที่ศึกษา : สำนวนประวัติความเป็นมาของพุทธประเพณีตั้งแต่สมัยสุโขทัย จนถึงปัจจุบัน โดยเน้นที่บทบาทและความหมายในสังคมไทยปัจจุบัน (รัชกาลที่ 9 พระบาท สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช)

4. วิธีดำเนินการวิจัย

4.1 การประมวลข้อมูล : ประมวลจากข้อมูลเอกสารปฐมภูมิ มีจารึก ผลงานเขียน วรรณคดี ตลอดจนหลักฐานทางด้านโบราณคดี เช่น ศาสนสถานและศาสนวัตถุ ตลอดจนผลงานทางด้านศิลปะ เช่น งานจิตรกรรมทางพระพุทธศาสนา เป็นต้น

4.2 การวิเคราะห์ข้อมูล : ใช้การประชุมกลุ่มผู้วิจัยในโครงการเดียวกันเพื่อวิเคราะห์ เสนอแนะความเห็นประกอบกับการวิเคราะห์ตามวิธีการวิจัยทางด้านมนุษยศาสตร์ และสังคมศาสตร์จากข้อมูลเอกสารทั้งทางด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดี

5. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

5.1 ได้ข้อความรู้ในเรื่องรูปแบบสาระ ตลอดจนภูมิปัญญาของคนไทยในพุทธ-ประเพณีในอดีต

5.2 ได้ข้อความรู้ในบทบาทของพุทธประเพณีที่เกิดขึ้น ดำรงอยู่ เสื่อมสูญหรือปรับเปลี่ยนไปตามกาลเวลาของสังคมไทย

5.3 ทำให้สามารถชี้แนะลักษณะพุทธประเพณีที่สามารถเปลี่ยนแปลงได้โดยไม่ทำให้สาระพุทธธรรมและลักษณะความเป็นไทยกระทบกระเทือน

5.4 ทำให้สามารถเสนอแนะลักษณะพุทธประเพณีที่เหมาะสมกับสังคมไทยในสมัยปัจจุบันและอนาคต

พุทธประเพณีสมัยสุโขทัย : สำคัญและบทบาท

พุทธประเพณีซึ่งเป็นแนวประพฤติปฏิบัติตามหลักการพุทธศาสนาหรือสืบเนื่องจากความเชื่อที่มีรากฐานมาจากพระพุทธศาสนา ได้ปรากฏรูปแบบชัดเจนในสมัยสุโขทัย โดยมีหลักฐานตั้งแต่ศิลาจารึกหลักที่ 1 สมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ผู้ครองราชย์ตั้งแต่ พ.ศ. 1820-1842 เป็นต้นมา การใช้พุทธประเพณีเป็นสื่อ นำราษฎรให้เข้าถึงธรรมนับว่าเป็นพระราชาบายประการหนึ่งของพ่อขุนรามคำแหงและกษัตริย์ในลำดับต่อมา นอกเหนือจากการสอนธรรมโดยพระภิกษุสงฆ์และโดยกษัตริย์โดยตรง พุทธประเพณีประเภทต่าง ๆ เป็นเครื่องสะท้อนให้เห็นถึงความรู้แท้ คติความเชื่อและค่านิยมของบุคคลในสมัยต่าง ๆ อย่างสำคัญ พุทธธรรมที่ถ่ายทอดโดยชนบพระเพณีสมัยสุโขทัยนี้อาจศึกษาได้จากคำอธิบายหรือขออาณิสย์สังสพดภิกรรม "บุญ" ที่ชาวสุโขทัยได้บันทึกไว้โดยหลักฐานศิลาจารึกต่าง ๆ ซึ่งสะท้อนให้เห็นแนวความคิดความเชื่อใน 3 ระดับใหญ่ ๆ คือ

1. ธรรมระดับสังฆธรรม หรือเป้าหมายสูงสุดของชีวิต ซึ่งต้องการบรรลุถึง "สรวรรคนิรพาน"¹ "ขอจงบรรลุสัมโพธิ"² "เลสตระบัตตอรรหัตถันสงสาร"³
2. ธรรมระดับศีลธรรม ซึ่งสะท้อนให้เห็นค่านิยมในสมัยนั้น เช่น ค่านิยม "ความกตัญญู" ดังนี้ "ด้วยบุญกรรมนี้ ขอให้บิดามารดาทั้งสองของข้าพเจ้า พระสวามีของข้าพเจ้า....บรรดาผู้เป็นญาติและมีโชญาติ จงมีความสุขปราศจากทุกข์....ขอท่านเหล่านั้น จงไปสู่สรวรรคช่วยกันทั้งหมด จงเสวยสมบัติในสรวรรคทั้ง 6 ชั้นตามความปรารถนา"⁴ ต้องการผลบุญในระดับศีลธรรม ได้แก่ความสุขในครอบครัวในโลกปัจจุบัน เช่น "จงอย่าให้มีรำคาญกาลเดือด ในตระกูลพงศาตณพนมสักอัน"⁵
3. คติความเชื่อ ที่สืบเนื่องจากพุทธศาสนาสะท้อนให้เห็นจากพุทธประเพณี เช่น คติความเชื่อเรื่องพระโพธิสัตว์และพระศรีอารียเมตตรัย "ดูท่านทั้งหลายชวนชววย

ทำในศาสนา^๕ จะปรารถนาหันศาสนาพระศรีอารียเมตไตรโทธิสัตว์ทุกชาติ⁶ และคติพระพุทธรศาสนาห้าพันปี "เลิกศาสนาพระมหา...นอันตรธาน บให้ลบบให้หายลักแบ่ง"⁷

จากการที่ชาวสุโขทัยมีความรู้ ความเชื่อและค่านิยมต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้ว จึงก่อให้เกิดพฤติกรรม "บุญ" ซึ่งแสดงออกในรูปของชนบประเพณีต่าง ๆ ซึ่งจำแนกออกเป็น 3 ประเภทเพื่อการวิเคราะห์ดังต่อไปนี้

1. พุทธประเพณีที่เป็นเรื่องราวทางพุทธศาสนาโดยตรง ได้แก่ วันเข้าพรรษา ออกพรรษา กฐิน วิสาขบูชา และประเพณีการสร้างศาสนสถาน ศาสนวัตถุ
2. พุทธประเพณีเนื่องด้วยคติความเชื่อที่มีพื้นฐานมาจากพุทธศาสนา ได้แก่ ประเพณีการบูชาพระธาตุ และการปลุกพระศรีมหาโพธิ ประเพณีบูชารอยพระพุทธรบาท
3. พุทธประเพณีที่เนื่องด้วยพุทธศาสนาในวงจรชีวิตของบุคคลและสังคม ได้แก่ ประเพณีฉลองวันเกิด บวช การทำศพ การตั้งสมณศักดิ์และการปกครองคณะสงฆ์ ลอยกระทง สารท ตรุษสงกรานต์

1. องค์ประกอบพื้นฐานของพุทธประเพณีที่ปรากฏในสมัยสุโขทัย

พุทธประเพณีที่ปรากฏรูปแบบการประพฤติปฏิบัติอย่างแน่นอนและเป็นการถ่ายทอดมรดกทางวัฒนธรรมมาสู่ชนชั้นลูกหลานนั้น หากพิจารณาองค์ประกอบพื้นฐานของพฤติกรรม "บุญ" ของชาวสุโขทัยจะพบลักษณะพื้นฐาน 5 ประการ ดังต่อไปนี้

- 1) การสักการบูชาด้วยการไหว้กราบแบบ เบญจางคประดิษฐ์
- 2) การให้ทาน
- 3) การถือศีล
- 4) การฟังธรรม
- 5) การตรวจน้ำ

การไหว้กราบแบบ เบญจางคประดิษฐ์

การสักการบูชาสูงสุดที่ชาวไทยแสดงออกในการเคารพบูชาศาสนสถานที่ยิ่งเคารพ เช่น สถูปเจดีย์บรมธาตุหรือพระบรมศาสดา หรือแสดงการว้ต่อพระภิกษุสงฆ์ กษัตริย์ หรือผู้ใหญ่ คือการไหว้กราบแบบ เบญจางคประดิษฐ์ ซึ่งเป็นการแสดงความเคารพเพื่อเป็น พุทธบูชา หรือเป็นการบูชาสูงสุดถึงความในจารีกวัคบางสกุล พ.ศ. 1882 ที่ชาวสุโขทัย ทั้งลูกเจ้าลูกขุนมูลนายไพร่ไทยแสดงความเคารพต่อพระธาตุ นอกจากถวายอามิสบูชาแล้ว มีการแสดงความเคารพอย่างสูงด้วยการกราบแบบ เบญจางคประดิษฐ์ "...ชั้นข้าวตอก ดอกไม้ได้ เทียนธูป จันท์ (น้ำ) มันหอม ค่อมถนนบาท เบญจางค์ ทั้งนั้นเวนให้เป็นพุทธบูชา"⁷

ส่วนการแสดงความเคารพพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เพื่อขอผนวช พระมหากษัตริย์ ใช้วิธีการยื่นบไหว้ก่อนรับศีล ดังความในศิลาจารีกวัคป่ามะม่วง ความว่า "เมื่อจักศีลนั้น พระยาศรีสุริ(ย) พงศ์ราม (มหา) ธรรมราชาธิราช จึงจักยื่น ขอมือบพระพุทธทอง นบทั้งพระปฏิภไทร บไว้ที่นั้น นบทั้งมหาสามีสั่งพรราช"⁸

การแสดงความเคารพที่ชาวเมืองมีต่อกษัตริย์นั้นใช้การกราบแบบ เบญจางคประดิษฐ์ แบบพระบาทกษัตริย์ ดังจารีกวัคศรีชุม พ.ศ. 1884-1910 กล่าวถึงอภินิหารพระเกศธาตุ พระศรีศรัทธาราชจุฬามณีทรงยกพระหัตถ์ไหว้รับพระเกศธาตุเหนือพระเศียร ชาวเมืองกราบแบบ เบญจางคประดิษฐ์แบบพระบาท ขึ้นชมในพระขามมี ดังนี้ "...พระศรีศรัทธาราชจุฬามณีศรีรัตนลงกาที่ปี จึงยอสองมือรับเอาแลไหว้ พระเกศธาตุเห็นหนึ่งเลื่อมงามคว้าง มาแต่บนสะพักเหนือหัวพระศรีศรัทธาราชจุฬามณี.....ชาวสี่ทลทั้งทลายเห็นอัศจรรย์ดังอัน เขาจึงขึ้นทอศนไหว้กันพัดเบญจางคนอย พกขังตั้นพระศรีศรัทธาราชจุฬามณี"⁹

จากหลักฐานศิลาจารีกแสดงให้เห็นว่าการไหว้ การกราบแบบ เบญจางคประดิษฐ์ คือการกราบประกอบด้วยองค์ 5 นั้น ไทยเรามีธรรมเนียมประเพณีนี้ใช้ในพระพุทธศาสนา มากกว่า 700 ปีมาแล้ว

การให้ทาน

การให้ทานถือเป็นหนึ่งในบุญกิริยาวัตถุ 10 ที่ชาวพุทธตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัยเข้าใจในเรื่องนี้และบำเพ็ญตลอดมา ทั้งในสภาพเศรษฐกิจและสังคมในสมัยสุโขทัยคงมีการกินที่อยู่ดีพลเมืองได้รับความสุขสบาย ดังความว่า "ไพร่ฟ้าหน้าใส" ทั้งกษัตริย์และชาวบ้านต่างก็เลื่อมใสพุทธศาสนาอย่างจริงจัง จึงมีการถือศีลและให้ทาน ดังความในศิลาจารึกหลักที่ 1 ว่า "...คนในเมืองสุโขทัยนี้ มักทาน มักทรงศีล มักโอยทาน พ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองสุโขทัยนี้ ทั้งชาวแม่ ชาวเจ้าท่วยปั่วท่วยนาง ลูกเจ้าลูกขุน ทั้งสิ้นทั้งหลายทั้งผู้ชายผู้นิ่ง ผู้ท่วยมีศรัทธาในพระพุทธศาสนา"¹⁰ ศิลาจารึกวัดป่ามะม่วงพุทธศักราช 1904 ก็กล่าวถึงการทำทานเนื่องในเทศกาลออกพรรษา ดังนี้ "กระยาทานคานันทอง หมั้นหนึ่ง เงินหมั้นหนึ่ง เบี้ยสิบล้าน หมากสิบล้าน ผ้าจิวรสีร้อย บาตรสีร้อย หมอนหนึ่งสีร้อย หมอนนอนสีร้อย พุก.... เครื่องกระยาบูชาทั้งหลาย จักนับก็แลมิถ้วน"¹¹

การถือศีล

ศิลาจารึกหลักที่ 1 ได้กล่าวถึงการถือศีลในสมัยสุโขทัยยุคพ่อขุนรามคำแหงว่า มีการถือศีลระหว่างพรรษา และในวันพระ ดังความว่า "ผู้ท่วยมีศรัทธาในพระพุทธศาสนา ทรงศีลเมื่อพรรษาทุกคน"¹² และถือศีลในวันพระดังนี้ "วันเดือนดับ เดือนโอกแปดวัน เดือนเต็ม เดือนบ้างแปดวัน.....ผู้ท่วยจำศีล"¹³ นอกจากการถือศีล 5 แล้วก็มีการถือศีลแปด ดังความในศิลาจารึกนครชุม พ.ศ. 1900 ได้กล่าวถึงพระมหาธรรมราชาที่ 1 ทรงศีลห้าและชาวเมืองทั้งหลายถือศีล 8 ในวันพระ ส่วนสามเณรนั้นก็ถือศีล 10 ดังศิลาจารึกวัดป่ามะม่วงที่กล่าวถึงพระมหาธรรมราชาฤาไทยตอนขรรพชาถือศีล 10 ดังนี้ "...พระยาศรีสุริยพงศ์รามมหาธรรมราชาธิราช หากสมาทานทศศีลเป็นคานบ"¹⁵ สำหรับพระภิกษุสงฆ์ก็ถือศีล 228 ข้อตามพระวินัย นอกจากถือศีลแล้วก็มีจะทำทานและภาวนาไปด้วยกันดังพระจริยาวัตรของมหาเถรศรีศรัทธาจุฬาราชมณี ดังนี้ "จึงโอยทานบิณฑบาต โอยทานบมิขาดสักวัน ... มักจำศีลภาวนาอยู่กลางป่ากลางดง"¹⁶

การฟังธรรม

จากศิลาจารึกได้กล่าวถึงวัตรปฏิบัติของชาวเมืองสุโขทัยว่า นอกจากถือศีลแล้ว ยังมี การฟังพระธรรมเทศนาในโอกาสต่าง ๆ เช่นในวันพระ วันเข้าพรรษา ออกพรรษา งานฉลองพระพุทธรูป ตลอดจนงานวันเกิดและงานศพ ดังความในศิลาจารึกหลักที่ 1 ว่า "วันเดือนดับเดือนเอกแปดวัน วันเดือนเต็ม เดือนข้างแปดวัน ผูกบุญครู เถร มหาเถร ขึ้นนั่งเหนือขนานหินสุธรรมแก่อุบาสก"¹⁷

ลักษณะของพระธรรมเทศนามีหลายแบบที่นิยมฟังกัน เช่น ฟังพระอภิธรรมเจ็ด คัมภีร์ เนื่องในการทำบุญวันเกิด "ด้วยกุศลผลบุญข้าหล่อมพระพุทโธพิมพ์ ถ้วนวันเกิดบูชา พระศรีรัตนตรัย ฟังพระสังคณาภิธรรม สรรพบริบูรณ์"¹⁸ ฟังชาตก หังทศชาติและ มหาชาติ ดังจารึกบ้านางคำเยี่ย พ.ศ. 1922 เนื่องในโอกาสบ้านางคำเยี่ยทำบุญฉลอง พระวิหารที่สร้าง มีการทำทาน และฟังพระธรรมเทศนาทศชาติ ดังนี้ "...ในอวาสา อังคาสัจทัน ฉลองโอยทานไตรจีวร แลองค์ บริหารถ้วนสรรพ สดับพระธรรม หังทศชาติ อันไพเราะหนักหนา"¹⁹ และศิลาจารึกนครชุม พ.ศ. 1900 สันนิษฐานว่า มีประเพณีการฟังเทศน์มหาชาติ ชาตก คัมภีร์ปฏิฐานและพระยมกในสมัยสุโขทัย และมีการ เกรงไปว่าเมื่อถึงเวลาพุทธศาสนอันตรธานจะทำให้ไม่มีผู้ใดสวดพระธรรมเหล่านี้ได้ ดังความว่า "...ธรรมเทศนาอันเป็นต้นว่าพระมหาชาติหาคนสวดแลมิได้เลย ธรรมชาตก อันอื่นไซ้...จำพวกพระอภิธรรมไซ้ พระปฏิฐานแลพระยมก ก็จักหาย"²⁰ ในระยะ หลังต่อมาการฉลองลูกบวชพระก็มีการฟังเทศน์มหาชาติ ดังศิลาจารึกวัดหินตั้ง กล่าวว่า "...ฉลองลูกด้วยกลอยสดับพระมหาชาติแล้ว"²¹ และกล่าวถึงอันสงส์ของการฟังธรรม ก็เพื่อบรรลुสวรรค์ นิพพาน ซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา ดังนี้ "...นารถ ...สวรรค์ นิรพานสถาน"²²

การตรวจน้ำ

การตรวจน้ำถือว่าเป็นองค์ประกอบสำคัญประการหนึ่งของการทำบุญของคนไทย ซึ่งมีมาแต่ครั้งกรุงสุโขทัย การตรวจน้ำคงมีมาก่อนสมัยพุทธกาล เช่นในเวสสันดรชาตก พระเวสสันดรทรงบริจาคทานครั้งใดก็ทรงให้อุทกธाराให้ตกลงเหนือพื้นปฐพีทุกครั้ง ในสมัย

พุทธกาลเมื่อพระพุทธองค์ตรัสรู้ใหม่ ๆ พระเจ้าพิมพิสารถวายทานแก่พระภิกษุสงฆ์ แล้วทรง
 หลังทักษิณาทนอุทิศส่วนกุศลถวายแก่เบญจาทิ การตรวจน้ำจึงเป็นประเพณีทำสืบ ๆ กันมา
 ความหมายของการตรวจน้ำที่สำคัญจึงมีสองประการ คือ ประการแรก การยกกรรมสิทธิ์
 ให้ครอบครอง เช่น ตอนพระเจ้าพิมพิสารจับพระเต้าทองหลังน้ำถวายเวฬุวันเป็นที่อยู่
 แก่ภิกษุทั้งหลาย โดยมีพระพุทธเจ้าเป็นองค์ประธาน การหลังน้ำหรือตรวจน้ำจึงเป็นการ
 ถวายทานวัตถุที่ตนบริจาคที่ถวายไม่ได้ด้วยมือ จึงถือว่าบริจาคทานนั้นแล้ว ส่วนภิกษุคาหก
 ผู้รับน้ำก็ถือว่าได้รับทานนั้นแล้ว เป็นการให้แก่ผู้ยังมีชีวิตอยู่ ประการที่สอง เป็นการตั้ง
 ความปรารถนาหรือแผ่ส่วนกุศลให้แก่ผู้ล่วงลับไปแล้ว เช่น พระเจ้าพิมพิสารอุทิศส่วนกุศล
 ถวายแก่เบญจาทิ เป็นต้น ในสมัยสุโขทัยการทำบุญใหญ่ ๆ เช่น การสร้างศาสนสถาน
 เป็นงานใหญ่ต้องอาศัยความสามัคคีของหมู่คน การทำบุญมีทั้งการบริจาคเงินทอง ทรัพย์สิน
 ตลอดจนข้าคน ที่เรียกว่า "ข้าพระอาราม" เมื่อทำบุญบำเพ็ญกุศลแล้วก็ต้องมีการ
 "ตรวจน้ำ" เพื่ออุทิศสิ่งของหรือข้ารับใช้เหล่านั้นให้แก่พระอาราม ดังความในจารึกวัด
 พระเสด็จ ความว่า "...เมื่อนายพันเทพรักษากลับนาอี่แก้วและหล่อน้ำทักษิณาทนต่อหน้า
 พระสงฆ์ทั้งหลายหมายเป็นประธาน คือสมเด็จพระสังฆราชเจ้า และมหาพรหมรัตน์ และ
 มหาวิลาส..."²³ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าองค์ประกอบของประเพณีการทำบุญในพุทธศาสนา
 ที่สำคัญประการหนึ่งของคนไทย คือ การตรวจน้ำ ได้มีหลักฐานปรากฏเด่นชัดว่าเริ่มมา
 จากสมัยสุโขทัยมาแล้ว

หากพิจารณาองค์ประกอบพื้นฐาน 5 ประการดังกล่าวจะเห็นได้ว่า ในการประ
 กอบพิธีกรรมที่เป็นกิจกรรม "บุญ" ชาวไทยจะมีพื้นฐานความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธ
 พระธรรม พระสงฆ์ อันแสดงออกมาในรูปของการกราบไหว้บูชา โดยมีการเลือกการ
 กราบแบบเบญจางคประคิษฐ์ เป็นแบบการแสดงความเคารพบูชาสูงสุดที่มีต่อพระพุทธ
 พระธรรม พระสงฆ์ ส่วนทาน ศีล และการสดับพระธรรมเทศนาอันเป็นส่วนหนึ่งของ
 การภาวนา โดยก่อให้เกิดปัญญาอันเกิดจากการฟังที่เรียกว่า สุตตมยปัญญา ก็เป็นองค์
 สำคัญของการทำบุญในคติความเชื่อของคนไทย โดยทานถือว่าการสละทรัพย์ สละ-
 แรงงาน ย่อมทำให้หมดความตระหนี่ถี่เหนียว จึงเป็นอุปายในการกำจัดโลภะ ส่วนศีล
 ก็เป็นการสรวมกาย วาจา ใจ ให้เรียบร้อย ย่อมเป็นพื้นฐานในการเตรียมกาย

วจา ใจ ให้เป็นไปในทางที่บริสุทธิ์ ที่ควร เพื่อเป็นฐานรองรับการปฏิบัติในระดับ
ภavanaต่อไป ส่วนการฟังธรรมทั้งพระไตรปิฎกและชาดกต่าง ๆ ก็เป็นส่วนเสริมสร้างใน
ด้านปัญญา ย่อมก่อให้เกิดภาวนากุศลเป็นทางไปสู่เป้าหมายที่ชาวสุโขทัยก็ตระหนักดี คือ
เพื่อ "นิรพานสถาน" นั่นเอง ส่วนการตรวจน้ำนั้นก็ เป็นทางหนึ่งที่แสดงถึงลักษณะศีล
ธรรมของชาวสุโขทัยที่มีความกตัญญูต่อผู้มีคุณ การตรวจน้ำก็เป็นการทำกุศลให้ครบองค์
การเพื่อแผ่ความดีโดยเฉพาะบุญกุศลแก่ตนเองและญาติมิตร ผู้มีพระคุณย่อมเป็นสิ่งที่สมควร
กระทำอย่างยิ่งในทัศนะของพุทธศาสนิกชน ซึ่งสืบมาแต่ครั้งกรุงสุโขทัยนั่นเอง

2. พุทธประเพณีที่เป็นเรื่องทางพุทธศาสนาโดยตรง

พุทธประเพณีที่เกิดขึ้นในวงจรกาลเวลาของสังคมและชุมชนที่เป็น เรื่องทางพุทธ
ศาสนาโดยตรงในสมัยสุโขทัยนั้น ตามหลักฐานทางด้านประวัติศาสตร์โบราณคดีและวรรณ-
กรรมนั้น มีดังต่อไปนี้คือ

- ก. ประเพณีวันเข้าพรรษา ออกพรรษา และกรฐิน
- ข. ประเพณีวันวิสาขบูชา
- ค. ประเพณีการสร้างศาสนสถาน และศาสนวัตถุ

1 ประเพณีวันเข้าพรรษา ออกพรรษา และกรฐิน

สาระสำคัญ : ประเพณีวันเข้าพรรษา ออกพรรษา และกรฐินนี้เป็น
พุทธประเพณีที่มีมาแต่ครั้งพุทธกาลแล้ว โดยเฉพาะการจำพรรษานั้น พระพุทธเจ้าทรง
โปรดให้ประชุมสงฆ์ ตั้งระเบียบการจำพรรษาขึ้น โดยให้พระสงฆ์หยุดพักในฤดูฝน กำหนด
ตั้งแต่วันแรมหนึ่งค่ำเดือนแปดเป็นต้นไปถึงวันเพ็ญเดือนสิบเอ็ดเป็นเวลาสามเดือน ทั้งนี้เพื่อ
มิให้พระสงฆ์จาริกไปเหยียบข้าวกล้าตลอดจนพืชผลในท้องนาท้องไร่ของชาวบ้าน ชาวไทย
เราตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัยจึงถือเป็นโอกาสทำบุญพิเศษ เนื่องจากพระภิกษุสงฆ์อยู่จำพรรษา
ในช่วงระยะเวลาดังกล่าวเป็นจำนวนมาก และเมื่อพระสงฆ์อยู่จำพรรษาครบ 3 เดือนแล้ว
จึงมีพิธีออกพรรษาและถวายผ้ากรฐิน

ลักษณะสำคัญของประเพณีเข้าพรรษา ออกพรรษา และกรณีสัมผัสโยทัย

1.1 การผสมผสานคติความเชื่อระหว่างพุทธศาสนากับศาสนาพราหมณ์ ในประเพณีวันเข้าพรรษา

ในสมัยสุโขทัยประเพณีเข้าพรรษาของพุทธศาสนาได้เป็นแบบอย่างให้กับการถือพรตของพราหมณ์ในพิธีอาชาดมาศ ทั้งนี้ด้วยการยอมรับของผู้ปกครองซึ่งมีศรัทธาในสองคติความเชื่อให้ผสมผสานกลมกลืนกัน ด้วยการให้ความสนับสนุนในด้านการทำบุญทั้งสองฝ่าย ดังความในคำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ที่บรรยายถึงพระราชพิธีอาชาดมาศ ดังนี้

"ครั้นถึงเดือนแปด นักชัตฤกษ์บูชาใหญ่ การพระราชพิธี อาชาดมาศ พระวรมุตรพุทธชินโรสนในพระศาสนา จะจำพรรษาเป็นมหาสันนิบาตทุกพระอาราม ฝ่ายพราหมณาจารย์ก็จะเข้าพรตสมาทานศีล บริโภคกระยาบวชบูชาคุณ (หรือ กุณฑ์) พิธีถึงเดือนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงคำรัสสั่งนายนักการให้จัดแจงตกแต่งเสนาสนะทุกพระอารามหลวง แล้วก็ทรงถวายบริวารสมณะ...ประการหนึ่ง ทรงพระราชอุทิศเครื่องกระยาสังเวฬุพลีกรรมพระเทวรูปในเทวสถานหลวงทุกสถาน ทั้งสักการะหมู่พราหมณาจารย์ซึ่งจำพรต อ่านอิศวรรเวทเพทางคศาสตร์ บูชาพระเป็นเจ้าของเจ้าด้วยเศวตพัศตราภรณ์และเครื่องกระยาบวช ทั้งประทีปธูปเทียน วิเลปนให้บูชาคุณ (หรือกุณฑ์) โดยทรงพระราชศรัทธาในพุทธศาสนาไสยศาสตร์ เจือกัน"²⁴

จากความดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าผู้ปกครองให้ความสนับสนุนทั้งศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์เสมอกัน ซึ่งทำให้ไม่เกิดความขัดแย้งกันระหว่างสองคติความเชื่อ เพราะมีการผสมผสานและถ่ายทอดพิธีกรรมเป็นแบบอย่างให้แก่กันและกัน เช่น ในประเพณีวันเข้าพรรษานี้ฝ่ายพราหมณ์ก็จำพรรษาเช่นเดียวกับพระภิกษุสงฆ์ในฝ่ายพุทธศาสนาเช่นกัน

1.2 องค์ประกอบสำคัญของการทำบุญเข้าพรรษา ออกพรรษาและกรณีสัมผัสโยทัย คือการให้ทาน รักษาศีล และการฟังธรรม

จากศิลาจารึกหลักที่ 1 ของพ่อขุนรามคำแหง จะเห็นลักษณะของ
การทำบุญตามประเพณีของชาวสุโขทัย คือ การให้ทาน รักษาศีลและฟังธรรม ดังนี้

"ฝูงท่วยมีศรัทธาในพระพุทธศาสนา ทรงศีลเมื่อพรรษาทุกคน เมื่อออกพรรษา
กรานกรฐิน เคือนฉิ่งจิ่งแล้ว เมื่อกรานกรฐินมีพนมเบ้าย มีพนมหมาก มีพนม
คอกไม้ มีหมอนนั่งหมอนนอน บริหารกรฐิน โยชทาน แลปีแล้ ญิบล้าน
ไปสุตญัตติกฐิน เต็ง อรัญญิกฐัน"²⁵

และจากหนังสือนางนพมาศก็กล่าวถึงการประกอบพิธีกรรมตามประ
เพณีของทั้งพ่อเมืองและราษฎร ดังความบรรยายพระราชพิธีดังนี้

"สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงดำรัสสั่งนายนักการให้จัดแจงตกแต่งเสนาสนะทุกพระ
อารามหลวง แล้วก็ทรงถวายบริวารสมณะ เป็นต้นว่าเตียง ตัง ที่นั่ง
นอน เสื้อ สาค ปูเป็นสังฆทาน และผ้าวัสสาวาสิกพัสตร สลากภัต
กิลานภัต ทั้งประทับเทียนจำนำพรรษา บูชาพระบรมธาตุ พระพุทธปฏิมากร
พระปริยัติธรรม ลั่นไตรมาส ถวายฐูปเทียนชวาลา น้ำมันตามไส้ประทับแก่
พระภิกษุสงฆ์ บรรดาจำพรรษาในพระอารามหลวง ทั้งในกรุงนอกกรุง
ทั่วถึงกันตามลำดับ"²⁶

ส่วนประชาชนต่างก็ประกอบพิธีเข้าพรรษาดังนี้ "บรรดาชนทั้งปวง
ในตระกูลต่าง ๆ มีชัชศยตระกูลและพราหมณ์ และตระกูลคหบดี เป็นต้น ต่างซักประเทียบ
บริวาร ทั้งบุตรหลานญาติและมิตร ออกไปสโมสรสนนินาตพร้อมเพรียงกัน ณ พระอาราม
ใหญ่น้อยทั่วทุกแห่งทุกตำบล อุทิศอุทกสาฎกและปัจจัยการถวายแก่ภิกษุสามเณรทั่วถึงกัน
แล้วมหาชนชายหญิงต่างตั้งเบญจรงค์ประคิษฐ์ สมาทานอุโบสถศีลอันมีองค์แปดในสำนักพระ
มหาเถรเจ้าทั้งหลาย บ้างก็ออกกวจีเกทว่า ข้าพเจ้าจะรักษาอุโบสถเป็นปฏิหารยักษุโบสถ
ลั่นวัสสันตฤกษ์สี่เดือน บ้างก็สมาทานเป็นเทมาสิกนิพัทธอุโบสถ คือรักษาศีลในพรรษาสิ้นไตร
มาสสามเดือน บ้างก็สมาทานเป็นเอกมาสิกนิพัทธอุโบสถ คือ รักษาศีลตั้งแต่เพ็ญเดือน
สิบเอ็ดไปจนถึงเพ็ญเดือนสิบสองเสมอทุกวัน บ้างก็สมาทานเป็นอัมมาสิกนิพัทธอุโบสถ คือ
รักษาศีลเสมอทุกวันในศุภลปักษ์กาฬปักษ์ทั้งเดือน บ้างก็รักษาแต่ปรกตอุโบสถเดือนละแปดครั้ง
บ้างก็สมาทานเป็นปฏิชาครอุโบสถ มีวันรับวันส่งเดือนหนึ่ง รักษาศีลสิบเก้าวัน และสดับ

พระธรรมกถึกสำแดงพระธรรมเทศนา และพระภิกษุสงฆ์สาธยายพระปริตรในที่นี้ ๆ
เสมอเป็นนิตย์ทุกวันมิได้ขาด คราบเท่าสิ้นไตรมาสสามเดือนโดยนิตยจังหัน^๕ 27

นอกจากนี้การทำบุญเนื่องในโอกาสเข้าพรรษาของชาวสุโขทัยอาจ
ทำได้โดยการรับถวายอาหารแก่พระสงฆ์ตลอดพรรษา ดังจารึกวัดหินตั้ง พุทธศตวรรษที่ 20
กล่าวถึงการที่พระมหาธรรมราชาที่ 1 พร้อมด้วยพระมเหสีและพระราชบุตรรับถวายอาหาร
แก่พระสงฆ์ในเทศกาลเข้าพรรษาคงตลอดพรรษาดังนี้ "...คู่อแม่ลูกได้แม่ครัวให้ถือจังหัน
แก่ท่านเถรสวรเจ้าหินเพื่อเข้าถือในพรรษา 3 เดือนแล้วไซ้ร้ เพื่อให้จีพอร ด้วยโสค-
อันหนึ่ง ใจศรัทธา จึงจักกระทำมัจจันออกอุษณูหน้าท่านกับเจ้าสงฆ์ทั้งหลายจึงอังกาส
จังหันในสวนหมากนั้แล แต่กระทำดังอื่น..." 28

สรุปสาระสำคัญของการทำบุญเนื่องในโอกาสวันเข้าพรรษาของชาวสุโขทัย
ดังต่อไปนี้ คือ

1. ทำบุญเนื่องในโอกาสวันเข้าพรรษาโดยการถวายผ้าวัสสาวาสีกพัศตร
หรือผ้าอุทกสาฎก (ผ้าอาบน้ำฝน) ตลอดจนปัจจัยการก
2. ซ่อมแซมวัดวาอารามให้แก่พระสงฆ์
3. ถวายเทียนจำนำพรรษา น้ำมันประทีปให้แก่วัดทั้งในกรุงและนอกกรุง
4. รับถวายอาหารให้แก่พระสงฆ์ตลอด 3 เดือน และมีการถวายสลากภัต
และคิลานภัต เนื่องในโอกาสวันเข้าพรรษานั้
5. กระทำบูชาพระบรมธาตุ พระพุทธปฏิมากร และพระปริยัติธรรม
ตลอด 3 เดือน
6. สมาทานอุโบสถศีลมีทั้งแบบสี่เดือน ตลอดพรรษา สองเดือน
กึ่งเดือน แปดวัน ตลอดจนสิบเก้าวัน
7. ฟังพระธรรมเทศนา และฟังพระสงฆ์สวดมนต์พระปริตรทุกวัศตลอด
3 เดือน

ประเพณีวันออกพรรษาและกฐิน องค์ประกอบของพิธีกรรมก็ประกอบด้วย
การทำบุญให้ทาน รักษาศีลและสดับพระธรรมเทศนาเช่นกัน ดังความในศิลาจารึกหลักที่ 1
สมัยพ่อขุนรามคำแหง กล่าวถึงพิธีกฐินของชาวสุโขทัยดังนี้ "เมื่อออกพรรษากธานกฐิน

ทั้งหลาย ทั้งผู้ชายผู้หญิง ผู้่งท่วยมีศรัทธาในพระพุทธศาสนา ทรงศีลเมื่อพรรษาทุกคน³¹ จากจารึกที่กล่าวถึงการถือศีลระหว่างพรรษาทุกคนก็ยิ่งทำให้เกิดความรู้สึก เป็นพวกพ้องเดียวกัน เช่นเดียวกับชาวอิสลามที่ถือศีลลอดในเทศกาลประจำปีของเขาเช่นกัน พุทธประเพณี จึงมีส่วนช่วยส่งเสริมการปกครองในสมัยสุโขทัยอย่างสำคัญ แม้ในสมัยต่อมา เช่นสมัยพระมหาธรรมราชาลิไท ประเพณีออกพรรษาก็เป็น เรื่องการทำบุญร่วมกันระหว่างพ่อแม่เมืองกับลูกบ้าน ดังความว่า "แต่อันฝูงลูกบ้าน ลูก...มาช่วย จักนับก็แลมิถ้วน"³² พุทธประเพณีจึงมีส่วนสัมพันธ์กับความสามัคคีของชนในชาติในสมัยนั้น และยังคงบทบาทเช่นนี้แม่แต่ในสมัยปัจจุบัน

2. บทบาทของประเพณีเข้าพรรษา ออกพรรษาและกฐิน กับลักษณะนิสัย

คนไทย นอกจากการถวายผ้าอาบน้ําฝน เทียนพรรษา ตลอดจนอุฐุบริวารสงฆ์เนื่องใน ประเพณีเข้าพรรษา ตลอดจนการถือศีล ฟังธรรมแล้ว เมื่อออกพรรษาพ่อขุนรามคำแหง ได้เสด็จไปทรงทอดกฐินที่วัดอรุณิก ซึ่งเป็นคณะสงฆ์ฝ่ายอรัญวาสีในเวลานั้น นอกจากจะมี พิธีสวดคฤตติตามพิธีสงฆ์แล้ว ชาวเมืองสุโขทัยก็มีการเล่นสนุกตามลักษณะนิสัยของคนไทย มีการเห็นระบำ รำฟ้อน ขับร้อง หัวเราะเล่นกัน เพราะตามนิสัยของคนไทยแล้วการทำบุญเป็นเรื่องของการทำความดี ที่ทำให้เกิดความสุขและความสนุกในเวลาเดียวกัน นอกเหนือจาก ผลบุญที่หวังอันสงส์ในการไปนิพพาน ซึ่งเป็นความหวังขั้นสูงสุดแล้ว ดังความในประเพณีกฐินสมัยพ่อขุนรามคำแหงที่กล่าวว่า "ไปสู่คฤตติกฐินถึงอรุณิกพูน เมื่อจักเข้ามาเวียงเรียงกันแต่อรุณิกพูนเท่าหัวลาน ทิ้งก็ทดลองด้วยเสียงพาดเสียงพิณ เสียงเลื่อน เสียงขับ ใครจักมักเล่น เล่น ใครจักมักหัว หัว ใครจักมักเลื่อน เลื่อน..."³³

พิธีกรรมในพุทธประเพณีของคนไทยจึงไม่ใช่พิธีกรรมที่เคร่งขรึมเพื่อแสดงถึงความศักดิ์สิทธิ์ของอำนาจเหนือธรรมชาติเช่นในบางศาสนา แต่พิธีกรรมของคนไทยจะแสดงให้เห็นถึงการผสมผสานนิสัยของคนไทย เมื่อรับพุทธประเพณีมาจากประเทศอินเดียแล้วก็ดัดแปลงให้เข้ากับนิสัยของกลุ่มคน เป็นการได้บุญและได้ความสนุกสนานประกอบไปด้วย ซึ่งประเพณีกฐินของคนไทยแม่แต่ในปัจจุบันก็ยังสะท้อนให้เห็นค่านิยมในการรักความสนุกสนานตามนิสัยของคนไทยที่มีมาแต่ เดิมสมัยสุโขทัยแล้ว

3. บทบาทของประเพณีเข้าพรรษา ออกพรรษาและกฐิน ที่สัมพันธ์กับ

สภาพเศรษฐกิจและความรู้ความเชื่อ เป็นที่เข้าใจกันว่าสภาพเศรษฐกิจในสมัยสุโขทัยนั้น

คงจะอยู่ในระดับที่ดี การทำมาหากินของประชาชนก็มีพอกินอย่างไม่เดือดร้อน พุทธประเพณีที่ประชาชนร่วมกับกษัตริย์ประกอบร่วมกันแสดงให้เห็นถึงสภาพการมีเหลือกินเหลือใช้ได้เป็นอย่างดี ทั้งนี้เพราะเครื่องบริวารสงฆ์ บริวารภริยาตั้งแต่สมัยพ่อขุนรามคำแหงมาจนถึงสมัยพระมหาธรรมราชาลิไท เป็นการทำบุญอย่างมากมาย ดังเช่นจากศิลาจารึกหลักที่ 1 กล่าวว่า "เมื่อกรานภริยา มีพนมเบ็ญ พนมหมาก มีพนมดอกไม้ มีหมอนนั่งหมอนนอน บริวารภริยา โยชานปีแล้ญปลาน"³⁴ ในสมัยพระมหาธรรมราชาลิไทฉลองออกพรรษาด้วย "กระยาทานคานันทองหมื่นหนึ่ง เงินหมื่นหนึ่ง เบ็ญสิบล้าน หมากสิบล้าน ผ้าจีวรสี่ร้อย บาตรสี่ร้อย หมอนนั่งสี่ร้อย หมอนนอนสี่ร้อย พุก...เครื่องกระยาบูชาทั้งหลาย จักนับก็แลมิถ้วน"³⁵ สิ่งของที่นำมาใช้ในการทำบุญเหล่านี้แสดงถึงสภาพเศรษฐกิจของชาวสุโขทัยโดยส่วนรวมสามารถซื้อหามาร่วมกันทำบุญได้อย่างมากมาย ทั้งยังแสดงถึงความรู้ความเข้าใจที่สำคัญคือ การทำบุญทำทานนั้นเป็นการสละกิเลสส่วนตนอันเป็นทางนำไปสู่พระนิพพานในที่สุด สิ่งของต่างๆ เหล่านี้มีได้นำมาเพื่อเพิ่มพูนความสุขทางโลกส่วนตน แต่นำมาใช้จสองศรัทธา ความเชื่อในหลักพุทธศาสนา ซึ่งอาจจะหวังในระดับสูงคือการบรรลุ "สวรรค์ นิรพาน"³⁶ หรือ "เลสตระบัตถ์คหัตถันสงสาร"³⁷ เช่นในสมัยพ่อขุนรามคำแหง หรืออาจจะหวัง "จักปรารณาไปเกิดในเมืองฟ้า...ตรอด พระศรีอารยไมตรีลงมาเป็นพระพุทธ"³⁸ เช่นในสมัยพระมหาธรรมราชาลิไทและในสมัยหลังต่อมาก็เป็นได้ อย่างไรก็ตามสภาพเศรษฐกิจในสมัยสุโขทัยก็ส่งผลส่งเสริมศรัทธาความเชื่อในพุทธศาสนาโดยเฉพาะการแสดงออกมาให้ประจักษ์ในรูปแบบของพิธีกรรมเช่นการทำทานในประเพณีวันเข้าพรรษา ออกพรรษา ภริยา อย่างเห็นเด่นชัด

4. บทบาทของประเพณีเข้าพรรษา ออกพรรษาและภริยาที่สัมพันธ์กับการแสดงออกทางด้านศิลปกรรมและดนตรี ในการทำบุญเนื่องในประเพณีทางด้านพุทธศาสนา ชาวสุโขทัยจะถือเป็นเรื่องสำคัญที่จะต้องประดับตกแต่งให้งดงาม จึงมีการคิดประดิษฐ์เป็นการแสดงออกทางด้านศิลปหลายแขนง เช่นการประดิษฐ์พนมหมาก พนมดอกไม้ในชวานแท้บริวารภริยา จากหนังสือนางนพมาศก็กล่าวถึงการคิดประดิษฐ์พนมดอกไม้ทองถวายพระเจ้าอยู่หัว ดังความว่า "อันว่าพิธีอาชาตมาตบชวาใหญ่ ช้าน้อยได้คิดกระทำพนมดอกไม้ทอง และกอกโกสมปทุมทองอันวิจิตรด้วยวาดเขียนนำขึ้นถวายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้ทรงบูชาพระ

รัตนศรัยบ้าง พระเทวรูปบ้าง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทึ่งพอพระอัชฌาสัย...แต่หันมามหาชนชายหญิงทั้งทั้งพระนครก็ถือเอาเป็นอย่างต่างพนมดอกไม้และกอบพุ่มชาติ มีพรรณต่าง งามบูชาพระรัตนศรัยในพระราชพิธีอาษาธมาสมาขึ้นทุกปี"³⁹ นอกจากการประดิษฐ์งานช่างฝีมือเช่น ประดิษฐ์พานดอกไม้แล้ว ศิลปะประเภทอื่นเช่น ทนตรีการขับร้องและการละเล่นก็เจริญตามมาด้วย เช่นในขบวนแห่กรฐินที่มีการบรรเลงดนตรี มีเสียงพิณ เสียงกลอง การขับร้องตามใจสมัคร และพ็อนรำ "ตบคักลองด้วยเสียงพาดเสียงพิณ เสียงเลื่อนเสียงขับ ใครจักมักเล่น เล่น ใครจักมักหัว หัว ใครจักมักเลื่อน เลื่อน"⁴⁰ ดังนั้นบทบาทของประเพณีในพุทธศาสนาจึงมีส่วนสัมพันธ์กับการแสดงออกในด้านความงามเช่นทางด้านศิลปกรรมและดนตรีอีกประการหนึ่ง นอกเหนือจากเป็นเครื่องน้อมนำศรัทธาให้คนเลื่อมใสปฏิบัติธรรมซึ่งเป็นจุดมุ่งหมายที่แท้จริงของพุทธประเพณีเหล่านี้

2. ประเพณีวันวิสาขบูชา

สาระสำคัญ : วันวิสาขบูชาหรือวันเพ็ญเดือนหกถือเป็นวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา เพราะเป็นวันที่พระพุทธเจ้าผู้เป็นศาสดาประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพาน สามสมัยการณร่วมกัน สำหรับดินแดนประเทศไทยมีหลักฐานที่กล่าวถึงการตระหนักในโอกาสสำคัญนี้ตั้งแต่สมัยสุโขทัย จากศิลาจารึกนครชุมได้กล่าวถึงวันนี้ดังนี้ "ปีชวดเดือนหกบูรณมี วันเสาร์ วันไทยวันระวายสัน วันไพสาชฤกษ์ถึงเพ็ญวันดงนั้น"⁴¹ ส่วนรายละเอียดประเพณีวิสาขบูชา^๕ได้กล่าวไว้ในหนังสือคำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ ในส่วนที่เป็นพิธีกรรมทางศาสนาพุทธดังนี้

"ครั้นถึงวันวิสาขบูชา สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินและราชบริรักษฝ้ายหน้าฝ้ายใน ทั้งอาณาประชาราษฎร์ทั้งทุกนิคมตามชนบทก็ประทับพระนครและพระราชวังทั้งข้างนอกข้างใน จวนตำแหน่งท้าวพระยา พระหลวง เศรษฐี ชีพราหมณ์ บ้านเรือน โรงร้าน พ่วงแพ ชนประชาชายหญิง ล้วนแต่แขวนโคมประทีปชวาลาสว่างไสว ห้อยย้อยพวงบุปผาชาติ ประพรมเครื่องสุคนธรสุธิตูบูชาพระรัตนศรัยสิ้นสามทิวาราตรี มหาชนชวนกันรักษาพระอุโบสถศีล สดับฟังพระสัทธรรมเทศนาบูชาธรรมบ้างก็ถวายสลากภัตตาทหารสังฆทานข้าวบิณฑ์ บ้างก็ยกขึ้นซึ่งธงผ้าพระสฎูปเจดีย์... อันว่าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินและราชตระกูลก็ทรงศีลบำเพ็ญการพระราชกุศลต่างๆ

ในวันวิสาขบูชาพุทธศาสนาเป็นอันมาก เวลาตะวันตกแสงก็เสด็จพระราชดำเนิน พร้อมด้วยราชสุริยวงศ์และนางใน ออกวัดหน้าพระธาตุราชอารามหลวงวันหนึ่ง ออกวัดราษฎร์บูรณะพระวิหารหลวงวันหนึ่ง ออกวัดโลกสุทธราชาวาสวันหนึ่ง ต่างนมัสการพระรัตนคฤศณโพรยปรายผกาเกษรสุคนธ์ลีการบูชาถวายประทีป ฐูปเทียนเวียนแว่นรอบรัตนบัลลังก์ ประโคมครุฑยาคันคณตรีดีดสีตีเป่าสมโภชพระชินศรี พระชินราช พระโลกนาถ พระอัญญาเรศ โดยมกมลโสมนัสศรีรักษาทุกถ้วนคน"⁴²

ประเพณีวิสาขบูชาในสมัยสุโขทัยตามหลักฐานจากตำรับตำราศรีจุฬาลักษณ์แสดงให้เห็นถึงความเป็นงานนักขัตฤกษ์สำคัญที่ประชาชนทั่วไปประกอบพิธีบูชาคุณพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ โดยจัดงานพิธีอย่างใหญ่โต ทั้งพระมหากษัตริย์ก็ทรงจัดเป็นงานพระราชพิธีอีกด้วย

บทบาทของประเพณีวันวิสาขบูชาในสมัยสุโขทัย

1. เป็นพิธีกรรมทางพุทธศาสนาที่ส่งเสริมการปฏิบัติธรรมทั้งในด้านให้ทาน รักษาศีล และสัจธรรมเทสนา ซึ่งเป็นองค์ประกอบพิธี "บุญ" ของคนไทย ดังจะวิเคราะห์ได้จากหนังสือนางนพมาศที่กล่าวถึง "มหาชนชวนกันรักษาพระอุโบสถศีล สดับฟังพระสัทธรรมเทศนาบูชาธรรม บ้างก็ถวายสลากภัตตอาหารสังฆทานข้าวบิณฑ บ้างก็ยกขึ้นซึ่งธง ธงผ้าบูชาพระสรูปเจดีย์ บ้างก็บริจาคทรัพย์จำแนกแจกทานแก่ยถกถลิตทก คนกำพร้าอนาถา ชราพิการ บ้างก็ซื้อไถ่ชีวิตสัตว์จตุบาทชาติมีจฉาต่างๆ ปลดปล่อยให้ได้ความสุขสบาย อันว่าสมเด็จเจ้าแผ่นดินและราชตระกูล ก็ทรงศีลบำเพ็ญการพระราชกุศลต่างๆ ในวันวิสาขบูชาพุทธศาสนาเป็นอันมาก"⁴³ พิธีวิสาขบูชาจะเห็นว่ามีการทำบุญโดยการถวาย สลากภัต สังฆทาน บริจาคทานโดยการให้ทรัพย์สินยากจน ปลอ่ยนง ปลอ่ยปลา ถือศีล และฟังธรรม และบูชาพระรัตนตรัยด้วยการ "ชวนโคมประทีปชวาลาสว่างไสวห้อยย้อย พวงบุปผชาติประพรมเครื่องสุคนธรส อุทิศบูชาพระรัตนตรัยสิ้นสามทิวาราตรี"⁴⁴ ซึ่งการเวียนเทียนด้วยโคมบูชาที่ยังปฏิบัติสืบมาจนทุกวันนี้

2. เป็นประเพณีที่จัดขึ้นเป็นพุทธบูชาส่งเสริมความศรัทธาในพระพุทธศาสนาให้ยิ่งขึ้น จากหนังสือนางนพมาศ ได้กล่าวถึงความเลื่อมใสศรัทธาของกษัตริย์และราชตระกูลตลอดจนประชาชนที่มีต่อองค์ประสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระพุทธศาสนา ซึ่งความเลื่อมใสศรัทธานี้เป็นความสำนึกทางด้านนามธรรมที่แสดงออกด้วยการประกอบพิธีสักการะบูชา ถวายประทีปธูปเทียนเพื่อน้อมรำลึกถึงพระมหากษัตริย์คุณขององค์พระศาสดา ดังความว่า "อันสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินและราชตระกูล ก็ทรงศีลบำเพ็ญการพระราชกุศลต่างๆ ในวันวิสาขบูชาพุทธศาสนาเป็นอันมาก เวลาตะวันตกแสงก็เสด็จพระราชดำเนินพร้อมด้วยราชสุริยวงศ์และนางใน ออกวัดหน้าพระธาตุราชอารามหลวงวันหนึ่ง ออกวัดราษฎร์บูรณะพระวิหารหลวงวันหนึ่ง ออกวัดโลกสุทธราชาวาสวันหนึ่ง ต่างนมัสการพระรัตนคตยาธิคุณ ไปรยปรายผกาเกสร สุกนธรสักการบูชา ถวายประทีปธูปเทียนเวียนแว่นรอยรัตนบัลลังก์ ประโคมคิริยางค์ คนตรีคีตคีตีเป่าสมโภชพระชินศรี พระชินราช พระโลกนาถ พระสิญจราชส โดยมัจฉลโสมนัสศรัทธาทูตทุกคน"⁴⁵

3. เป็นพิธีกรรมที่ส่งเสริมทางด้านการเมืองการปกครอง ประเพณีวันวิสาขบูชาเป็นการทำบุญร่วมกันทั้งกษัตริย์และพลเมือง แบ่งออกเป็นพิธีหลวงและพิธีราษฎร์ ซึ่งทั้งพิธีหลวงและพิธีราษฎร์ก็เป็นการร่วมกันจัดงานพิธีตั้งความในหนังสือนางนพมาศที่กล่าวไว้ว่า "ครั้นถึงวันวิสาขบูชา สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินและราชบริรักษ์ฝ่ายหน้าฝ่ายใน ทั้งอาณาประชาราษฎร์ทั่วทุกนิคมคามชนบทก็ประทับพระนครและพระราชวังข้างหน้าข้างในจวนตำแหน่ง ท้าวพระยา พระ หลวง เศรษฐี ขีพราหมณ์ บ้านเรือน โรงร้าน พวงแพ ชนประชา ชายหญิง"⁴⁶ และกล่าวถึง "มหาชนชายหญิงพากันกระทำกองการกุศล"⁴⁷ จากข้อความเหล่านี้แสดงให้เห็นว่าพุทธประเพณีเป็นประเพณีที่ทุกคนชั้นทำบุญร่วมกันจึงเป็นเครื่องส่งเสริมความสามัคคีส่งเสริมให้เกิดความเข้มแข็งทางด้านการเมืองการปกครองในประการต่อมา

4. แสดงเอกลักษณ์ของประเพณีของไทยในสมัยสุโขทัยที่มีความสนุกสนานสมโภชด้วยเสียงดนตรี เล่นดอกไม้ไฟและการประดับประดาด้วยงานฝีมือช่างอย่างสวยงาม จากหนังสือนางนพมาศได้กล่าวถึงการจัดประเพณีของไทยในสมัยสุโขทัยว่าจะต้องสนุกสนาน ประโคมด้วยเสียงดนตรีและเล่นดอกไม้เพลิงตลอดจนการตกแต่งด้วยธงทิว ดอกไม้ร้อยกรองอย่างสวยงามอันมาจากลักษณะนิสัยของคนไทยที่รักงานช่างฝีมือและคิริยางค์ศิลป์ ดังความว่า

"อันพระนครสุโขทัยราชธานีถึงวันวิสาขนักษัตรฤกษ์ครั้งใด ก็สว่างไปด้วยแสงประทีปเทียนดอกไม้เพลิง แลสล้างสลอนด้วยธงชายธงประดากไสวไปด้วยพุ่มพวงของดอกไม้กรองร้อยห้อยแขวนหอมตลบไปด้วยกลิ่นสุนทรสรวยรื่น เสนาะสำเนียงพิณพาทย์ฆ้องกลองทั้งทิวาราตรี มหาชนชายหญิงพากันกระทำกองการกุศล เสมือนจะเผยซึ่งทวารพิมานฟ้าทุกช่องชั้น"⁴⁸ ประเพณีวันวิสาขบูชาสมัยสุโขทัยจึงเป็นงานฉลองที่ยิ่งใหญ่ สวยงาม และสนุกสนาน ซึ่งทั้งนี้เป็นไปตามลักษณะนิสัยของคนไทยโดยทั่วๆ ไปนั่นเอง

3. ประเพณีการสร้างศาสนสถานและศาสนวัตถุ

3.1 ประเพณีการสร้างศาสนสถานในสมัยสุโขทัย

สาระสำคัญ : ประเพณีการสร้างศาสนสถานอันได้แก่การสร้างวัดวาอาราม ได้มีมาแต่ครั้งพุทธกาลแล้ว โดยในครั้งนั้นอนาถบิณฑิกอุบาสกกับนางวิสาขาอุบาสิกาเป็นผู้มีจิตเลื่อมใสในพุทธศาสนาเห็นว่าพระพุทธรองค์และพุทธสาวกที่มีจำนวนเพิ่มมากขึ้นสมควรที่จะมีที่พักอาศัยเป็นหลักแหล่ง โดยเฉพาะพระภิกษุที่เที่ยวสั่งสอนผ่านไปมาจะได้มีที่พำนักกันแคะคุ่มฝนเช่นในระยะเข้าพรรษาด้วย พระพุทธรองค์ทรงมีพุทธานุญาตให้อนาถบิณฑิก เศรษฐีและนางวิสาขาสร้างวัดถวายได้ ความสำคัญของการสร้างศาสนสถานจะเห็นได้จากคำอนุโมทนาที่พระพุทธรองค์ทรงมีต่อราชคหเศรษฐีดังนี้ "วิหารย่อมป้องกันหนาวร้อนและเนื้อร้าย นอกจากนั้นวิหารยังป้องกันลมและแดดอันกล้าที่เกิดขึ้น การถวายวิหารแก่สงฆ์ เพื่อหลักเรือนอยู่เพื่อความสุข เพื่อเพ่งพิจารณา และเพื่อเห็นแจ้ง พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญ ว่าเป็นทานอันเลิศ เพราะเหตุนั้นแลคนผู้ฉลาดเมื่อเล็งเห็นประโยชน์นี้ พึงสร้างวิหารอันรื่นรมย์ให้ภิกษุทั้งหลายผู้พหุสูตรอยู่ในวิหารเถิด อนึ่งพึงมีใจเลื่อมใสถวายข้าว น้ำ ผ้า และเสนาสนะอันเหมาะสมกับพวกเขา ในพวกเขาผู้ซื้อตรง เพราะพวกเขาเยี่ยมแสดงธรรมอันเป็นเครื่องบรรเทาสภพทุกข์แก่เขา เขารู้ทั่วถึงแล้ว จะเป็นผู้ไม่มีอาสวะ ประนิพพานในโลก"⁴⁹ พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายอันสังข์ของการถวายเสนาสนะว่า⁵⁰ "ที่ตรัสว่าเพื่อความสุขนั้น เป็นใจคือความสุขใจ มีเพื่อเพ่งพินิจ และเพื่อเห็นแจ้ง การถวายทานก็เพื่อสุขนั้น ท่านได้แนะว่าทายกผู้ถวายวิหารทานควรตั้งใจว่า "ภิกษุทั้งหลาย จักเพ่งพินิจจักเห็นแจ้งในกฎ"⁵¹ ท่านผู้รู้ทั้งหลายสรรเสริญว่าเลิศและท่านยังได้อ้างถึงพระพุทธดำรัสว่า "ผู้ใดให้ที่อยู่ ผู้นั้นเป็นผู้ให้ครบทุกอย่าง" ดังนั้นอันสังข์ของการสร้างเสนาสนะคือเพื่อ

ประโยชน์แก่พระภิกษุเพื่อปฏิบัติธรรม และแก่ผู้สร้างเสนาสนะถวายเพื่อจะได้ฟังธรรมจาก
ภิกษุเหล่านั้น อันเป็นเครื่องบรรเทาทุกข์ ทำให้เป็นผู้สิ้นอาสวกิเลส นำไปสู่การบรรพนิพพาน
ในเบื้องสุดท้ายนั่นเอง

ลักษณะศาสนสถานที่สร้างในสมัยสุโขทัย : การสร้างวัดวาอารามนั้นมีมา
ตั้งแต่สมัยพ่อขุนศรีอินทราทิตย์แล้ว และยังคงเป็นประเพณีของชาวไทยสืบมาจนปัจจุบัน
ศาสนสถานที่ยังมีสร้างในสมัยสุโขทัยเป็นประเพณีนั้นได้แก่วัด พินาท (วิหาร) อุโบสถ
สถูป เจดีย์ กุฏิและศาลา จากข้อความในศิลาจารึกสมัยสุโขทัยได้มีการสร้างศาสนสถาน
เหล่านี้เรื่อยมาตลอดระยะเวลาที่มีสุโขทัยเป็นราชธานี

วัด วัดในสมัยสุโขทัย พ่อขุนศรีอินทราทิตย์เป็นผู้สร้างวัดมหาธาตุซึ่งเป็น
วัดใหญ่ที่สุดวัดหนึ่ง วัดในสุโขทัยแบ่งเป็น 2 ประเภท คือวัดคามวาสี กับวัดอรัญญวาสี
ซึ่งในศิลาจารึกได้กล่าวถึงการสร้างวัดและวิหาร ดังศิลาจารึกหลักที่ 1 กล่าวถึงวัด
คามวาสีว่า "...กลางเมืองสุโขทัยนี้ มีวิหาร มีพระพุทธรูปทอง มีพระอัญญาธรรค
มีพระพุทธรูป มีพระพุทธรูปอันใหญ่ มีพระพุทธรูปอันราม มีวิหารอันใหญ่ มีวิหารอันราม"⁵¹
นอกจากมีวัดมหาธาตุอยู่กลางเมืองแล้ว ยังมีวัดสี่มุมเมืองประจำทุกทิศ ดังความในจารึกว่า
"...เบื้องตะวันตกเมืองสุโขทัยนี้มีวิหาร มีปูศรู.....เบื้องคินนอนเมืองสุโขทัยนี้.....
เบื้องหัวนอนเมืองสุโขทัยนี้ มีกุฎวิหาร ปูศรู"⁵² ส่วนวัดอรัญญวาสี ศิลาจารึกหลักที่ 1
ได้กล่าวถึงดังนี้ "...ในกลางอรัญญิก มีวิหารอันตั้งมนใหญ่ สูงงามแก่กม"⁵³ นอกจาก
การสร้างวัดแล้วยังมีการสร้างวิหาร กุฏิ สถูปเจดีย์ กุฏิ ศาลา ซึ่งในจารึกวัดป่ามะม่วง
ได้กล่าวถึงการสร้างศาสนสถานของพระมหาธรรมราชาที่ 1 ดังนี้ "...กระทำบุญธรรมก่อ
วิหาร...ค ก่อสถูปเจดีย์ ปลุกพระศรีมหาโพธิ...กุฏิ...ร'มากแก่กม นับก็แลเมถวัน"⁵⁴

ลักษณะสำคัญของวัดหรืออารามในสมัยสุโขทัยนั้นเน้นการสร้างวิหารเพื่อไว้
พระพุทธรูปขนาดใหญ่เพื่อเคารพบูชา ดังความในศิลาจารึกที่กล่าวถึงวิหารขนาดใหญ่ว่า
"มีวิหาร มีพระพุทธรูปทอง มีพระอัญญาธรรค มีพระพุทธรูป มีพระพุทธรูปอันใหญ่ มีพระ
พุทธรูปอันราม มีวิหารอันใหญ่ มีวิหารอันราม"⁵⁵ และกล่าวถึงวิหารวัดอรัญญิกว่า
"ในกลางอรัญญิก มีวิหารอันตั้งมนใหญ่ สูงงามแก่กม มีพระอัญญาธรรคอันตั้ง ลุกยื่น..."⁵⁶

การประกอบพิธีกรรมในสมัยสุโขทัยทั้งพิธีสงฆ์และพิธีที่ชาวบ้านร่วมทำบุญคงทำในวิหาร เป็นสำคัญ วิหารจึงต้องมีขนาดใหญ่พอที่จะบรรจุผู้คนเข้าไปทำพิธีได้

ส่วนอุโบสถในสมัยสุโขทัยนั้นมีขนาดเล็กกว่าวิหาร และตั้งอยู่ส่วนไหนของวัดก็ได้ และบางวัดก็ไม่มีอุโบสถอาจเป็นเพราะมีผู้นับสมทบจำนวนไม่มากนัก พระอุโบสถในสมัยสุโขทัยมักตั้งอยู่กลางสระน้ำตามคติอุทกทุกเขปสีมา (เขตวัคน้ำสาต) หรือ "นทีสีมา" ตามพุทธาณูญาตอยู่หลายแห่ง ตามแนวทางสันนิษฐานทางโบราณคดีกล่าวว่าสุโขทัยมีพระอุโบสถกลางน้ำ ที่กลางตระพังเงิน (วัดตระพังเงิน) กลางตระพังตะกวน (วัดสระศรี) และกลางตระพังทอง (วัดตระพังทอง) จากศิลาจารึกวัดป่าแดง กล่าวถึงพระมหาธรรมราชาที่ 3 ให้สถาปนาพระครูบรมคิโลกคิลกภสังฆราชามหาสามมีเจ้าเป็น "สังฆปริณายก" ที่พระอุโบสถกลางน้ำ ดังความว่า "ภิกษุบริษัทั้งหลาย ชุมนั้นในกระลาอุโบสถอันอยู่ในทะเล...ตราพระราชโองการ เสด็จมหาธรรมราชาธิราชในพระพิหารสีมา กระลาอุโบสถอันมีในทะเลฉนั้น"⁵⁸ รอบอุโบสถสมัยสุโขทัยหากไม่ใช้น้ำเป็นที่สีมาแล้ว ก็มีเสมาทั้งแปดทิศ เป็นเสมาคู่ทำด้วยหินชนวนขนาดใหญ่ ไม่มีลวดลาย สมัยสุโขทัยเท่าที่มี การขุดค้นไม่ปรากฏประเพณีการฝังลูกนิมิต⁵⁹ และบางวัดใช้ก้อนหินธรรมชาติแทนใบเสมา

ส่วนสถูป-เจดีย์ที่ถือว่าเป็นปูชนียสถานที่สำคัญของชาวพุทธในสมัยสุโขทัย มีการสร้างอย่างแพร่หลาย สถูปหรือเจดีย์สร้างขึ้น เพื่อบรรจุพระบรมสารีริกธาตุหรือพระอัฐิธาตุของบุคคลที่ควรบูชา เช่น พระสาวกของพระพุทธเจ้า เป็นต้น ศิลาจารึกหลักที่ 1 ได้กล่าวถึงการสร้างพระเจดีย์บรรจุพระบรมสารีริกธาตุที่ขุดออกมาเพื่อบูชา ดังนี้ "ก 1207 ศก ปีกุน ให้ขุดเอาพระธาตุออกทั้งหลายเห็น กระทำบูชาบำเรอแก่พระธาตุ ได้เดือนหกวัน จึงเอาลงฝังในกลางเมืองศรีสัชชนาลัย ก่อพระเจดีย์เหนือทลเข้าจึงแล้ว ตั้งเวียงผาล้อมพระมหาธาตุ สามเข้าจึงแล้ว"⁶¹ ประเพณีการก่อก่อพระเจดีย์ได้สืบทอดมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 20 ราว พ.ศ. 1962 ตามแนวสันนิษฐานของศาสตราจารย์ยอร์ช เซเคส์ ที่สันนิษฐานว่าพระยาบาลเมืองสร้างพระเจดีย์อุทิศแก่พระยาพระรามผู้เป็นน้อง ดังศิลาจารึกวัดเขากบที่กล่าวว่า "พระ...เต็ง ท่านก่อก่อขึ้น ผสมแต่ก่อก่อพระเจดีย์พระศรีรัตนธาตุได้พัน"⁶² ส่วนสถูปนั้นก็สร้างเพื่อบรรจุพระบรมสารีริกธาตุเช่นกัน ศิลาจารึกวัดโศการามได้กล่าวถึงการที่พระราชเทพศรีจุฬาลักษณ์พระอัครมเหสีของพระมหา

ธรรมราชาทรงสร้างพระสถูปบรรจุพระมหาธาตุที่ได้มาจากทางเหนือ ดังความว่า "สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ อัครรา...ท่านจึงประติษฐานพระสถูปไว้ในวัดอโศการาม ท่านเอาพระมหาธาตุ เจ้าสององค์ มาแต่เมืองบน"⁶²

นอกจากนี้แล้วในสมัยสุโขทัยยังมีการสร้างกุฏิเพื่อเป็นที่พำนักอาศัยของพระสงฆ์ นอกเหนือจากวิหารที่เป็นที่ไว้พระพุทธรูปบูชา ทำบุญ และอาจเป็นที่พักอาศัยของพระสงฆ์ ดังความในศิลาจารึกหลักที่ 1 ที่กล่าวว่า "เบื้องหัวนอนเมืองสุโขทัยนี้ มีกุฏิพิหาร ปู่ ครู"⁶⁴ และในสมัยพระมหาธรรมราชาที่มีการสร้างวิหาร สถูปเจดีย์และกุฏิเป็นจำนวนมากเช่นกัน ดังความว่า "ก่อสถูปเจดีย์ ปลุกพระศรีมหาโพธิ...กุฏิ...ร มากแก่กม นับก็แลมิถ้วน"⁶⁵ เมื่อสร้างวิหารและกุฏิแล้วก็เป็นที่ไปนมัสการพระสงฆ์ผู้ทรงศีลและรอบรู้พระไตรปิฎกมาประจำวัดที่สร้างนั้น ดังความในศิลาจารึกวัดป่ามะม่วงที่กล่าวว่า "ช 1283 ปีฉลู จึงให้ไปอัญเชิญมหาสามีสั่งฆราวาส มีศิลาจารและรู้พระปิฎกไตร...กุฏิพิหารในป่าม่วงนี้"⁶⁶

ส่วนการสร้างศาลานั้นมีมาตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัย ซึ่งอาจใช้เป็นที่พักและแสดงธรรม ดังความในศิลาจารึกหลักที่ 1 ที่กล่าวว่า "ในกลางป่าตาลนี้ มีศาลาสองอัน อันหนึ่ง ชื่อ ศาลาพระมาส อันหนึ่งชื่อพุทธศาลา"⁶⁷ แม้ในระดับเจ้าเมืองก็มีการทำบุญโดยการสร้างศาลาเช่นกัน ดังศิลาจารึกวัดบางสนุก กล่าวถึงการที่เจ้าเมืองตรอกสลอบชักชวนลูกบ้านสร้างพระพุทธรูปและศาลา ดังนี้ "...ทั้งสหายขุน เคือนหนึ่ง แล้วจึงปลุกทั้งศาลาด้วย แลจึงแต่งกระยาทาน"⁶⁸

จากหลักฐานศิลาจารึกสมัยสุโขทัยตลอดจนหลักฐานทางด้านโบราณคดีที่ยังหลงเหลืออยู่แสดงให้เห็นว่าชาวสุโขทัยมีประเพณีที่ทั้งภิกษุสงฆ์และพลเมืองร่วมกันสร้างศาสนสถานประเภทต่าง ๆ ดังได้กล่าวมาแล้วคือ วัด อาราม อุโบสถ สถูป เจดีย์ วิหาร ศาลา กุฏิ ทั้งนี้เพื่อเป็นที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุประกอบพิธีทางด้านศาสนา ที่พำนักของพระภิกษุสงฆ์ ตลอดจนเป็นที่แสดงธรรมแก่ประชาชนโดยทั่วไป

บทบาทของประเพณีการสร้างศาสนสถานในสมัยสุโขทัย

1) ประเพณีการสร้างศาสนสถานมีส่วนสัมพันธ์กับความรู้ คติความเชื่อ และค่านิยมของชาวสุโขทัย จากคำอธิบายในการสร้างศาสนสถานเหล่านี้จะทำให้เราทราบถึงความรู้ความเชื่อและค่านิยมของชาวสุโขทัยที่มีหลายระดับต่าง ๆ กัน ตั้งแต่การสร้างศาสนสถานเพื่อ "เป็นพุทธานุชา ธรรมานุชา สังฆานุชา"⁶⁹ เพื่อแสดงค่านิยมของการกตัญญูรู้คุณผู้มีพระคุณ เช่น สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ทรงตั้งจิตอธิษฐานให้ผลบุญในการสร้างศาสนสถานนี้ตกอยู่กับพระบิดามารดา และพระญาติวงศ์ ดังความว่า "ด้วยบุญกรรมนี้ ขอให้มารดาบิดาทั้งสองของข้าพเจ้า พระสวามีของข้าพเจ้า ทรงพระนามว่า พระมหาธรรมราชาธิราช และพระศรีธรรมราชมาดา (พระราชมารดาของพระธรรมราชาธิราช) บรรดาผู้เป็นญาติและมีโชติญาติ จงมีความสุขปราศจากทุกข์ ปราศจากอุบัติเหตุ (การเบียดเบียน) โดยทั่วกัน ด้วยบุญคุณานุภาพของข้าพเจ้า ขอท่านเหล่านั้น จงไปสู่สวรรค์ด้วยกันทั้งหมด จงเสวยสมบัติในสวรรค์ทั้ง 6 ชั้น ตามความปรารถนา"⁷⁰ และการสร้างวัดถวายเป็นพระราชกุศลแสดงความกตัญญูรู้คุณต่อผู้มีคุณ ก็เช่นจารึกของนายอินทสรศักดิ์ สร้างวัดถวายพระราชกุศลแก่พระมหาธรรมราชา ดังความว่า "...จะสร้างอารามถวายพระราชกุศลแก่พ่อเจ้าอยู่หัว"⁷¹

นอกเหนือจากการสร้างศาสนสถานเพื่อเป็นพุทธานุชา ธรรมานุชา สังฆานุชา และแสดงค่านิยมในเรื่องความกตัญญูแล้ว ความคิดสำคัญอีกประการหนึ่งคือการสร้างถาวรวัตถุนั้นก็เพื่อให้เป็นประจักษ์พยานแก่คนรุ่นหลัง เป็นปูชนียวัตถุที่ไม่เสื่อมสลายไปได้โดยง่าย แม้จะไม่มีผู้ใดนับถือพระพุทธศาสนาแล้ว ปูชนียวัตถุก็ยังคงอยู่ ทั้งนี้เนื่องกับความเชื่อเรื่องพระศาสนาอันตรธาน ซึ่งเป็นความเชื่อสำคัญที่สืบทอดกันมาของชนในสมัยนั้นว่า พระพุทธศาสนาจะอยู่ชั่วเวลา 5,000 ปี ดังจะเห็นได้จากศิลาจารึกวัดศรีชุม ที่กล่าวถึงการสร้างศาสนสถานเพื่อมิให้พระศาสนาอันตรธาน ดังความว่า "ก่อนพระเจดีย์ ปลูกพระศรีมหาโพธิ์ กระทำพุทธประวัติมาทุกแห่งทุกฝ่าย เลิกศาสนาพระมหา...น อันตรธาน บั้ให้ฉิบ บั้ให้หายสักแห่ง"⁷²

การสร้างศาสนสถานและศาสนวัตถุก็มีจุดหมายมาจากความรู้และความเชื่อที่ต่างกันหลายระดับ บางครั้งก็เป็นความต้องการผลบุญในระดับศีลธรรม อันได้แก่ความ

สุขในครอบครัวในโลกปัจจุบัน เช่น ความในศิลาจารึกวัดข้างล้อมที่กล่าวว่า "จงอย่าให้มีรำคาญตาเดือด ในตระกูลพงศาคนพมสักอัน แม่ฯ"⁷³

ในระดับที่สูงไปกว่านั้นก็เป็นการทำบุญสร้างศาสนสถานเนื่องจากความเชื่อในคติพระโพธิสัตว์ ดังความในจารึกวัดศรีศคีที่กล่าวว่า "ทุกท่านทั้งหลายชวนชวายุทำในศาสนานี้ จะปรารถนาทันศาสนาพระศรีอาริย์ไมตรีโพธิสัตว์ทุกชาติ"⁷⁴ ส่วนในชั้นสูงสุดเป็นการทำบุญสร้างศาสนสถานที่เป็นไปเพื่อความรู้แท้ คือเพื่อการได้ปฏิบัติธรรมและบรรลุสัมโพธิญาณ เช่น ศิลาจารึกวัดโคศการาม พระราชเทพศรีจุฬาลักษณ์ทรงอธิษฐานอานิสงส์ว่า "ขอให้ข้าพเจ้าได้สะสมบุญสมภารทั้ง 3 (คือ ทาน ศีล ภาวนา)...ขอจงบรรลุสัมโพธิ (ความตรัสรู้) เหมือนพระพุทธเจ้าทั้งหลาย"⁷⁵ และ "ขอจงบรรลุสัมโพธิ (ความตรัสรู้) เหมือนพระพุทธเจ้าทั้งหลาย"⁷⁶ และอานิสงส์จากการสร้างอุโบสถจากจารึกวัดพระเสด็จ ก็กล่าวถึงความปรารถนาตรงต่อพระนิพพานดังนี้ "นิรพาน พระวิหารสถาน สี่มา ถาปนอุโบสถนี้ จงคงตรงต่อกัลปาวสาน"⁷⁷ จึงอาจสรุปได้ว่าบทบาทของการสร้างศาสนสถานในสมัยสุโขทัยมีส่วนสัมพันธ์ในหลายระดับกับค่านิยม เช่น เรื่องความกตัญญูรู้คุณ คติความเชื่อเรื่องคติพระโพธิสัตว์ และพระศาสนามันตรธาน ตลอดจนความรู้แท้ที่นำไปสู่การประพฤติปฏิบัติ ตรงไปสู่พระนิพพาน

2) ประเพณีการสร้างศาสนสถานมีส่วนสัมพันธ์กับแนวคิดเรื่องการสร้างชุมชนใหม่และการขยายตัวของชุมชน ในสมัยสุโขทัยที่เป็นยุคการสร้างบ้านแปลงเมืองนั้น ผู้ปกครองจำเป็นต้องใช้คติความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์มาเป็นแกนนำแห่งความศรัทธา ร่วมมือร่วมใจกันของพลเมือง สิ่งศักดิ์สิทธิ์อาจหมายถึงเจดีย์ พระพุทธรูป ต้นพระศรีมหาโพธิ การสร้างศาสนสถาน เช่น วัดและเจดีย์นั้นจำเป็นต้องอาศัยความศรัทธาร่วมมือร่วมใจกันของทุกฝ่าย ทั้งฝ่ายผู้ปกครองและพลเมือง ผู้ที่ต้องการสร้างวัดอาจจะต้องไปขอที่นาจากกษัตริย์ เมื่อต้องการขยายขอบเขตอารามให้กว้างขวางออกไป ก็ต้อง "ขอป่าสร้างเป็นนา" โดยทั้งกษัตริย์และประชาชนมีความยินยอมพร้อมใจกันเนื่องจากใช้ความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนาเป็นแกนนำ นอกจากนั้นแล้วจำเป็นต้องมีการขยายตัวทางด้านเศรษฐกิจ ผลประโยชน์จากการทำนาให้แก่วัด และในที่สุดเป็นการขออาคารตลอดจนข้าคนเพื่อดูแลวัดเจดีย์ วิหาร ที่เพิ่งสร้างขึ้นใหม่ การสร้างวัดใหม่จึงเป็นการขยายตัวของชุมชนในระยะ

แรกตั้งบ้านเมืองสุโขทัยนั่นเอง ตั้งความในศิลาจารึกวัดศรีศักดิ์ ที่กล่าวว่า "...จึงพระมหาเถรขอนาไว้กับพระอาราม โดยศรัทธาพิตร จึงพ่อยุหัว ๘ มีพระศาสน์ให้เอาไว้กับอาราม 400 ไร่ แม่อยู่หัวเจ้า ๘ ไร่ 335 ไร่ นี้เป็นนาแจก นายศรีศักดิ์ขอป่าสร้างเป็นนา แก่พ่อยุหัวเจ้าในตำบลบ้านสุกพอมน้อย ท่านมีพระศาสน์ ๘ ว่าให้ชักป่าให้บรรจบนาขึ้นให้เป็นพันไร่ไว้กับอาราม อยู่มาพระมหาเถร ๘ แต่งนาไว้กับมหาเจดีย์ 40 บ้าน (คือไร่) นากับพระวิหาร 140 อยู่บ้านไผ่ล้อม และบ้านทอคนา จังหันอยู่บ้านสุกพอมน้อย 200 บ้าน บ้านวังคด 20 บ้าน ...นายศรีศักดิ์ขอากรได้สี่ที่หมู่วัดพายัพ 2 ที่ที่หนึ่งกับพระเจ้าหย่อนดิน ที่หนึ่งกับพระเจ้าจรงกรมในจารึก 2 ที่อยู่ หมู่อีสานวัดกับพระวิหาร ทั้งมวลเป็นเบี้ย 40000"⁷⁸ ในกรณีเช่นนี้แสดงว่าการสร้างวัดและกัลปนาที่ดินให้วัดนอกจากทำให้เกิดชุมชนใหม่ มีการบุกเบิกป่าให้เป็นนา ทำนาให้เป็นสวน สร้างระบบการเลี้ยงตัวทางด้านการผลิตในชุมชนใหม่ ส่วนที่เป็นนาอยู่แล้วก็กำหนดผลประโยชน์ให้แก่พระศาสนา เช่น เป็นนาจังหัน นาสงฆ์ นาพระมหาเจดีย์ นากับพระวิหาร และวัดก็มี "อากร" จากที่ดินมาบำรุงเลี้ยงในระยะหลังอีกด้วย นอกจากนี้ก็มีระบบการกัลปนาคนเป็นแรงงานปฏิบัติพระศาสนา เช่น พระมหาเถรศรีศรัทธา ชื่อคนถวายวัดเป็นการโปรกสัตว์ ทั้งนี้เป็นจุดเริ่มต้นการปลดปล่อยคนจากความเป็นทาส ให้อยู่กับพระศาสนา จารึกเรียกบุคคลเหล่านี้ว่า ข้าพระ ข้าวัด สมวัด เลขวัด และศาสนบาล พวกนี้แม้จะไม่ได้เป็นไทแก่ตน แต่การกัลปนาคือทาสคนให้เป็น "ข้าคนทานพระกัลปนา" ก็เป็นสิ่งสนับสนุนการตั้งรกรากในชุมชนใหม่ ประเพณีการสร้างศาสนสถานและการอุทิศข้าคนจึงสัมพันธ์กับการตั้งชุมชนใหม่และการขยายตัวของชุมชนอย่างสำคัญ

3) ประเพณีการสร้างศาสนสถานมีส่วนส่งเสริมทางการเมืองการปกครอง

ในสมัยสุโขทัยนั้นการสร้างศาสนสถานจำเป็นต้องอาศัยความร่วมมือร่วมใจของหลายฝ่าย ทั้งผู้ปกครองบ้านเมืองในการขอที่ดินมาสร้าง การขออากร ข้าคน มาบำรุงวัด ทั้งยังต้องขอคำปรึกษาคณะสงฆ์ ปรีกษาช่างฝีมือต่าง ๆ ตลอดจนบุคคลทุกฝ่ายช่วยกันสร้างวัด การสร้างศาสนสถานจึงเกิดจากความสามัคคีของทุกฝ่าย ทำให้เกิดความเข้มแข็งอันเกี่ยวกันของชนในชาติ ดังแสดงได้จากศิลาจารึกบ้าน งคำเยี่ยในเรื่องการสร้างวัดดังนี้ "ข้าไทยทั้งหลาย ป้านางคำเยี่ย มีใจศรัทธาหน้า...จักใคร่กระทำพระวิหารสถานพระพุทธ

รูปเจ้าจุง...จึงให้ไปตามคริปองด้วยพระมหา...มหาสังฆราชาว่าชอบพอ แล้วจึงให้ไป
ตามหาเถรชื่อเถร...พระท่านรังไข่ให้ชื่อจ้วงข้างเขียน...หากรังไข่ให้นายผู้หนึ่งชื่ออินท์...
ญ ชระพระพุทธรูป สฎฐ เจคีย์ ทั้งพระพิหาร ครึ่ง...ตั้งคนแต่งพยาบาลสืบเรือน
แต่งกวาดวัด บัด...คำ ทุกเข้าให้คนแต่งส่งข้าวพระเรือนหนึ่ง...บ้านางคำเยี่ยกระทำ
พระพิหารในปี่มะแม"⁷⁹ อีกจารึกหนึ่ง que แสดงถึงความร่วมมือร่วมใจในการสร้างวัดของทั้ง
กษัตริย์ พระสงฆ์ และประชาชน คือ จารึกวัดสรศักดิ์ ที่มีความว่า "ชื่อนายอินทร-
สรศักดิ์ มีศรัทธาในพุทธศาสนา จึงขอที่อันอยู่นั้น หนชื่อได้สี่สิบห้าวา หนแปได้สามสิบ
เก้าวานี้แก่พ่อยุหัวเจ้า ๘ ออกญาธรรมราชาองค์ทรงไตรปิฎกนั้น ที่จะสร้างอารามถวาย
พระราชาสกุลแก่พ่อยุหัวเจ้า ๘ จึงพ่อยุหัวเจ้า ๘ ให้อนุญาตแก่นายอินทรสรศักดิ์นั้น"⁸⁰ และ
ในการฉลองพระมหาเจคีย์ วิหาร และหอพระนั้น ก็เป็นการทำบุญร่วมกันระหว่างกษัตริย์
พระสงฆ์ และประชาชนทั่วไป ดังความว่า "พระมหาเถรเจ้าและนายอินทรสรศักดิ์มาคิด
ควรชวนกันแต่งทานโดยฉลองมหาเจคีย์และพระวิหารและหอพระ สบวันดี เอาคดีเรียนแก่
พ่อยุหัวเจ้า ๘ ก็อนุโมทนา ท่านก็รับระหาคอกไม้ได้สามวัน ท่านเสด็จมาสดับธรรมและ
มหาอุปาสิกาท่านนั้น"⁸¹ ประเพณีการสร้างศาสนสถานจึงเป็นการแสดงออกของความสามัคคี
ร่วมมือร่วมใจกันสร้างวัดวาอารามด้วยความศรัทธาในพระพุทธรศาสนาเป็นสำคัญ อันยังผลแก่
การเมืองการปกครองภายในประเทศ ทำให้เกิดความมั่นคงแก่การปกครองของสุโขทัย

4) ประเพณีการสร้างศาสนสถานมีส่วนส่งเสริมการปฏิบัติธรรม ตาม
ธรรมคาแล้วมักกล่าวกันว่าประเพณีเป็นกระพี้ทำให้บุคคลไม่อาจเข้าถึงธรรมแท้ได้ แต่จาก
จารึกสมัยสุโขทัยประเพณีมีส่วนน้อมนำให้เกิดการปฏิบัติธรรมตามมา ทั้งบุคคลในสังคมนั้น
จะต้องตระหนักถึงหลักธรรมแท้และไม่ติดอยู่กับประเพณีพิธีกรรมแต่เพียงอย่างเดียว อย่างเช่น
การสร้างศาสนสถานของพระราชเทพีศรีจุฬาลักษณ์ ได้มีการอธิษฐานขอให้ให้มีโอกาสสะสม
บุญสมภารทั้ง 3 คือ ทาน ศีล ภาวนา ขอให้ได้สดับธรรมของพระพุทธเมตไตรย และ
ขอบรรลุสัมโพธิเหมือนพระพุทธทั้งหลาย และในการฉลองมหาเจคีย์และวิหาร ในการสร้าง
วัดของนายอินทรสรศักดิ์ ก็ทูลเชิญพ่อยุหัวเจ้า "ท่านเสด็จมาสดับธรรม"⁸² และในการ
ฉลองพระอารามใหญ่ของบ้านางคำเอี้ยก็มีการถวายภัตตาหาร ไตรจีวร ให้ทาน และ
ทั้งธรรม ดังความว่า "แล้วจึงหาภิกษุสงฆ์ เถรานุเถระทั้งเมือง หน้าคนมาไหววันหนึ่ง

ในอ่าวอังกฤษสงฆ์ จลองโอยทานไตรจีวรแลองค์บริวารถ้วนสรรพ สดับพระธรรมทั้ง
ทสชาติอันไพเราะหนักหนา"⁸³ ประเพณีการสร้างศาสนสถานสมัยสุโขทัยจึงไม่น่าจะเป็น
การชักชวนการประพฤติปฏิบัติธรรมแก่ประชากรใด แต่กลับเป็นการส่งเสริมการประพฤติ
ธรรมอีกประการหนึ่ง

5) ประเพณีการซ่อมแซมศาสนสถานส่งเสริมประเพณีการสร้างศาสนสถาน
ในสมัยสุโขทัยเป็นที่น่าสังเกตว่านอกจากการสร้างศาสนสถานแล้วยังมีความนิยมในการซ่อม
แซมศาสนสถานอีกด้วย ในสมัยปัจจุบันจะเห็นได้ว่าคนไทยนิยมสร้างโบสถ์ วิหาร สร้างวัด
ขึ้นมาใหม่ แต่ไม่นิยมรวบรวมปัจจัยกันเพื่อซ่อมแซมศาสนสถานที่มีอยู่แล้ว แต่ในสมัยสุโขทัยนั้น
มีความนิยมซ่อมแซมศาสนสถานและศาสนวัตถุโดยมิได้นิยมแต่การสร้างขึ้นมาใหม่แต่เพียงอย่างเดียว
ดังจะเห็นได้จากการซ่อมแซมศาสนสถานของมหาเถรศรีศรัทธาจุฬาราชมณี ดังความว่า
"...บัลลังก์ พระมหาธาตุพิงฝ่ายบูรพทิศสืบสามวากุมิศรีศรัทธาพยายามขันธูประกิดเข้าจทายบุญ
มีถ่องถ้วน เมื่อทาบุนแค้นอกแกกม เถิงตีนสูงใหญ่ตั้งเขาไกรลาส คงต้อตีนต้อมือต้อทั้งตน
พระพุทธรูปหลายแห่งทำโหน่งถ่อแล้วเป็นคนพระพุทธรูปหินงามแกกม"⁸⁴ หากคนไทยเรายังคง
ประเพณีซ่อมแซมศาสนสถาน ศาสนวัตถุสืบมาแต่ครั้งกรุงสุโขทัยแล้ว ก็คงจะทำให้โบราณ
สถานของชาติได้รับการดูแลรักษา ไม่ปล่อยให้ทิ้งให้เสียหายจนยากแก่การซ่อมแซม ทั้งยังเป็น
การไม่สิ้นเปลืองทางด้านเศรษฐกิจในการที่จะสร้างขึ้นมาใหม่แต่เพียงอย่างเดียว โดยทิ้งให้
ของโบราณเสียหายโดยไม่ทำนุบำรุงรักษา

4. ประเพณีการสร้างศาสนวัตถุในสมัยสุโขทัย

สาระสำคัญ : ประเพณีการสร้างศาสนวัตถุในสมัยสุโขทัย ได้แก่การสร้าง
พระพุทธรูปและพระพิมพ์ ซึ่งในสมัยนี้ถือว่าเป็นงานทางด้านศิลปะของไทยที่มีความงดงามที่สุด
และมีลักษณะเป็นตัวของตัวเองอย่างยิ่ง พุทธศิลป์สมัยสุโขทัยในระยะแรก ๆ คงได้รับ
อิทธิพลจากทริภุญไชย ลพบุรี อินทโย และลังกาตามลำดับ จนคลี่คลายมาเป็นความงาม
ตามอุดมคติของตนเองอย่างสมบูรณ์ การสร้างพระพุทธรูปและพระพิมพ์นั้นได้จัดสร้างขึ้นมา
ด้วยวัตถุประสงค์หลายระดับต่าง ๆ กัน ประการสำคัญก็คงเพื่อไว้เคารพบูชาแทนองค์พระ
สัมมาสัมพุทธเจ้า ถือเป็นอุเทสิกเจดีย์ประการหนึ่ง การได้เคารพองค์พระพุทธรูปก็ย่อมมี
นำให้มีใจตั้งมั่นศรัทธาในพระพุทธคุณอันนำไปสู่การปฏิบัติบูชาเพื่อการหลุดพ้นตามคำสอนของ

พระพุทธองค์ที่ทรงตรัสสอนไว้ นอกจากนี้แล้วการสร้างพระพุทธรูปก็มีบทบาทสำคัญเกี่ยวกับ
ค่านิยม องค์ความรู้ และคติความเชื่อของคนในสมัยนั้น ซึ่งจะกล่าวโดยละเอียดต่อไป

ลักษณะศาสนวัตถุในสมัยสุโขทัย : จากศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงทำให้เรา
ทราบว่ามีการสร้างพระพุทธรูปขนาดใหญ่ก่อนหน้าสมัยนั้นแล้ว คือมีพระพุทธรูปทอง
พระอัญญาเรศ พระพุทธรูปใหญ่ที่กลางเมืองสุโขทัย และที่กลางวัดอรัญญิก ดังความว่า
"...กลางเมืองสุโขทัยนี้มีวิหาร มีพระพุทธรูปทอง มีพระอัญญาเรศ มีพระพุทธรูป มีพระ
พุทธรูปอันใหญ่ มีพระพุทธรูปอัน (ราม)... ในกลางอรัญญิกมีวิหารอันผนังมนใหญ่ สูงงาม
แก่กม มีพระอัญญาเรศอันผนังสูง" ⁸⁵ จากศิลาจารึกหลักที่ 1 นี้ พระอัญญาเรศคงหมายถึง
พระปฏิมาประธานวัดมหาธาตุ ซึ่งได้แก่พระศรีศากยมุนี ส่วนพระพุทธรูปกลางอรัญญิกนั้น
ก็คือพระพุทธรูปยืนขนาดใหญ่ที่เรียกว่าพระอัญญาเรศบนยอดเขาวัดตะพานหินในปัจจุบัน นอกจากนี้
นี้แล้วศิลาจารึกยังกล่าวถึงพระอจนะ ซึ่งคงหมายถึงพระพุทธรูปในมณฑปวัดศรีชุม ดังความ
ในศิลาจารึกหลักที่ 1 ที่กล่าวว่า "...เบื้องตีนนอนเมืองสุโขทัยนี้ มีตลาด ปสาน มีพระ
อจนะ" ⁸⁶

ส่วนศิลาจารึกวัดป่ามะม่วง ได้กล่าวถึงการสืบต่อประเพณีการสร้าง
พระพุทธรูปเพื่อประดิษฐานในวิหารหลวงในสมัยพระมหาธรรมราชาลิไท ดังความว่า
"...เมื่อแล้วออกพรรษา จึงกระทำมหาทานฉลองพระสัมฤทธิ์อันหล...ตนพระพุทธเจ้าเรา
อันประดิษฐานกลางเมืองสุโขทัย ซึ่งล่วงตะวันออก พระศรีรัตนมหาธาตุนั้น" ⁸⁷ นอกจากนี้
จากศิลาจารึกวัดพระยืนที่พบที่วัดพระยืน จังหวัดลำพูน ได้กล่าวถึงประเพณีการสร้างพระ
พุทธรูปได้แพร่หลายเข้าไปสู่อณาจักรล้านนาไทย โดยพระสุนทรมหาเถร พระภิกษุสุโขทัย
เป็นผู้นำไป ทำให้เราทราบถึงพัฒนามิยในการสร้างพระพุทธรูปในดินแดนไทยสมัยนั้น ดัง
ความว่า "...ศักราชได้เจ็ดร้อยสามสิบเอ็ด โสัด 731 กระทำพระยืนเป็นเจ้านั้นในปีระกา
มาแล้ว" ⁸⁸

จึงอาจสรุปได้ว่าในสมัยสุโขทัยนี้มีประเพณีการสร้างพระพุทธรูปทั้งขนาดใหญ่
และขนาดพระประธานในวิหารเป็นพระพุทธรูป 4 อริยาบถ คือ นั่ง นอน ยืน เดิน
ที่วัด เชตุพนในปัจจุบันมีมณฑปพระสี่อริยาบถเป็นหลักฐานทางด้านโบราณคดีที่เห็นปรากฏ มณฑป
ประดิษฐานพระพุทธรูปปูนปั้นปางลีลา อยู่ทางทิศตะวันออก พระพุทธรูปยืนอยู่ทางทิศตะวันตก

พระพุทธรูปประทับนั่งอยู่ทางทิศเหนือ และพระพุทธรูปนอน (ไสยาสน์) อยู่ทางทิศใต้ พระพุทธรูปสี่อิริยาบถนี้ก่อด้วยอิฐและปูนปั้น พระเศียรหักหาย ส่วนใหญ่ชำรุด ส่วนพระพุทธรูปปางลีลาทำด้วยสำริดลอยตัว ปัจจุบันอยู่ที่วัดเบญจมบพิตร ถือว่าเป็นพระพุทธรูปที่งดงามที่สุดไม่แพ้ศิลปะกรรมชิ้นเอกชิ้นอื่น ๆ ของโลก

อาจสรุปลักษณะพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยว่ามีเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมเป็นของตนเอง ทั้งยังแสดงความคิดอิสระในเชิงสร้างสรรค์ของช่างสุโขทัย มิได้ลอกเลียนแบบมาจากประเทศเพื่อนบ้าน ได้จากการวิเคราะห์ของศาสตราจารย์ออร์ซเซเคซ์ ดังนี้

"ในทางประติมากรรม ศิลปะกรุงสุโขทัยมีลักษณะเฉพาะ คือ การสร้างพระพุทธรูปสำริด แบบของพระพุทธรูปมีความแตกต่างกันกับพระพุทธรูปเขมร มอญ และพม่า พระพุทธรูปสุโขทัยมักจะเป็นปางลีลา ซึ่งเป็นปางหนึ่งในสี่ปางของพระพุทธเจ้าตามประเพณีที่สืบมา (คือ ประทับนั่ง ประทับยืน ทรงดำเนินและไสยาสน์) ปางนี้ในกัมพูชา ในประเทศมอญและพม่าไม่มีใครรู้จักเลย พระพุทธรูปสุโขทัยมีความแตกต่างอย่างเด่นชัดเมื่อเทียบกับพระพุทธรูปเขมรศิลปะลพบุรี กล่าวคือ พระเกศาและพระพักตร์ผิดกันอย่างตรงกันข้าม รู้สึกว่าศิลปินไทยสร้างพระพักตร์ให้ยาวออก ทำพระขนงให้โค้งและพระนาสิกงุ้ม และพยายามให้องค์พระมีความอ่อนช้อย มีลักษณะค่อนข้างสตรี แตกต่างกับความเคร่งเครียดของพระพุทธรูปเขมรโดยสิ้นเชิง"⁸⁹

การสร้างพระขนาดใหญ่ขึ้น ในระดับชาวบ้านก็อาจช่วยร่วมสร้างพระด้วยการซื้อทองทำพระพักตร์พระพุทธรูปซึ่งพระมหาธรรมราชาลิไทสร้างไว้ ดังนี้ "...มหาธรรมราชาผู้ปู่...เมื่อกระทำมงคลหล่อพระไตรโลก เพื่อตั้งสองซ็องทอง 500 เบี้ย ใส่หน้าพระเจ้า"⁹⁰ นอกจากนี้ที่ชาวบ้านหลายระดับก็นิยมสร้างพระ เช่น นายคัมภองและแม่ อามศรี สร้างพระพุทธรูปโลหะปางมารวิชัย ทั้งนี้เพื่อขอเกิดทันพระศรีอารย์ ดังคำจารึกฐานพระพุทธรูปว่า "พระเจ้าองค์นี้ พระนายคัมภอง และแม่ อามศรีน้องข้า ขอทันพระเป็นเจ้าแล"⁹¹

นอกจากการสร้างพระพุทธรูปขนาดใหญ่แล้ว สุโขทัยยังมีประเพณีการสร้างพระพิมพ์ด้วยวัสดุต่าง ๆ เช่น ทองคำ เงิน ดีบุก ดิน หิน ดังเช่นการสร้าง

พระพุทธพิมพ์ที่เจ้าเมืองตรอกสลอบชักชวนลูกขุนมุมนายไพร่ไทยสร้างเพื่อเป็นพุทธรูป ดังนี้
 "เจ้าเมืองตรอกสลอบ แลแซงนเผ่าใจรั้งมกบุญธรรม เป็นขุนผู้ใจดี ชวนลูกเจ้าลูกขุน
 มุมนายไพร่ไทย ทั้งชาวแม่ ชาวเจ้าทั้งหลายพิมพ์รูปพระด้วยเหี้ยกด้วยคินได้หมื่นพันร้อย
 แปดอัน...เบญจางค์ทั้งนั้นเวนให้เป็นพุทธรูป ธรรมรูป สัจรูป" ⁹²

นอกจากนี้ในการทำบุญวันเกิดของชาวสุโขทัยก็อาจทำบุญด้วยการหล่อพระพิมพ์
 อุทิศส่วนกุศลให้แก่บิดามารดา และขออานิสงส์ให้กับตนเองให้ได้ไปเกิดในแดนสวรรค์
 หากเกิดเป็นมนุษย์ก็ขอให้ได้เป็นกษัตริย์ ให้ทำบุญ ทำทาน ให้ฟังพระธรรมเทศนา ให้บวช
 ได้เป็นพระอรหันต์ และได้นิพพานในที่สุด ดังความว่า "ด้วยกุศลผลบุญข้าหล่อพระพุทธพิมพ์
 ถ้วนวันเกิดทำบูชาพระศรีรัตนตรัย ฟังพระสัจกถาภิธรรม สรรพบริบูรณ์ กัลปนาอานิสงส์
 นี้ไปทั่วไตรภพ สัตว์นกร บิดาญาติสาธุชน ส่วนตนกุศลไปเกิด เอกาเนกในดุสิต
 คัลปพิตรพระไมตรี เมื่อพระศรีสรรเพชญ์ เสด็จมาเป็นพระพุทธ ขอมาอุทิศ ในกษัตริย์
 ตระกูล ไพเราะสุรเปรมปราชนย์ อาจโอยทาน หาญห้าว ลือทั่วทุกแดน แสนสาธุชา
 หันฟังขลุ่ย ธรรมเทศนาสม (เต็จ) พระเจ้า ขอเข้าบวชทรงผนวชขมบุญ กุล บาทจจิพร
 ออย่าพักกรโกนเกศ เต็จกลเส ตระบัดอหัตถ์สงสาร โดยพระไปนิรพานพากฟ้า ขอได้
 เยี่ยงกุศลอุษฐานนี้แค่นั้นชื่อผู้กระทำพระพิมพ์นี้แล พ่ออายุได้เจ็ดสิบห้าปี วันไฉนหมื่นเจ็ด
 พันห้าร้อยวัน กระทำพระถ้วนวันเท่าดังนี้ อันนี้ส่วนแม่เจ้าได้เจ็ดสิบห้าปี วันไชยภูมิหมื่น
 เจ็ดพันห้าร้อยวัน กระทำพระถ้วนวันดังนี้" ⁹³ นอกจากนี้ก็มีประเพณีการซื้อทองไปหล่อ
 พระพักตร์พระพุทธรูป ดังความในศิลาจารึกวัดหินตั้งกล่าวถึงการที่พระมหาธรรมราชาทรง
 ซื้อทองเพื่อหล่อพระพุทธรูป ดังความว่า "เผื่อ เขาพิมพ์พระ 18 คน เทื่อกระทำมงคล
 หล่อพระไตรโลก เผื่อทั้งสองซื้อทอง 500 เบี้ย ใส่หน้าพระเจ้า" ⁹⁴

เมื่อมีการสร้างพระพุทธรูปทั้งพระพุทธรูปขนาดใหญ่และพระพิมพ์แล้ว
 ประเพณีการฉลองพระพุทธรูปนั้นได้มีมาแล้วตั้งแต่สมัยสุโขทัย และสืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน
 ดังความในศิลาจารึกวัดป่ามะม่วง กล่าวถึงการที่พระมหาธรรมราชาลิไทโปรดให้หล่อพระ
 พุทธรูปสำริด ขนาดหน้าตัก 6.25 เมตร ประดิษฐานในพระวิหารหลวง และให้มีการฉลอง
 พระพุทธรูปองค์นั้นด้วยการทำทาน ดังนี้ "เมื่อออกแล้วพรรษา จึงกระทำมหาทานฉลอง
 พระสัมฤทธิ์อันหล...คน พระพุทธเจ้าเราอันประดิษฐานกลางเมืองสุโขทัย ซึ่งลวงตะวันออก

พระศรีรัตนมหาธาตุขึ้น ฉลองสัปดาห์ธรรมทุกวัน ถ้วนร้อยวันแล้วกระยาทานคาบนั้นทองหมื่น
หนึ่ง เงินหมื่นหนึ่ง เบี้ยสิบล้าน หมาสิบล้าน ผ้าจีวรสี่ร้อย บาตรสี่ร้อย หมอนนั่ง
สี่ร้อย หมอนนอนสี่ร้อย ทุก เครื่องกระยาบูชาทั้งหลายจกนั้บก็แลมีถ้วน แต่อันผู้ลูกบ้าน
ลูกมาช้อย จกนั้บแลมิได้ แต่อันเครื่องกระทำบูชามหาสังฆราช จกนั้บก็แลมีถ้วน เมื่อออก
พรรษาแล้ว..."⁹⁵ การทำบุญฉลองพระพุทธรูปนั้นอาจทำร่วมกับพิธีออกพรรษาโดยการถวาย
อัฐบริวารแก่พระสงฆ์ และมีการฟังธรรมทุกวันเป็นเวลาร้อยวัน และเป็นงานฉลองที่กระทำ
ร่วมกันทั้งภิกษุและลูกบ้าน ลูกเมือง เช่นเกี่ยวกับการฉลองพระพุทธรูปยืนของพระสุน
มหาเถร จากความในศิลาจารึกวัดพระยืน ที่กล่าวถึงการถวายบริวารแก่พระสงฆ์และทำ
มหาทาน ดังนี้ "กระทำพระยืนเป็นเจ้านี้ในประกามาแล้วในปีจอ พอได้สองเช้า ท่านเป็น
เจ้าให้ฉลองในสองปีนั้นสามคาบ ในกาลเมื่อฉลองนั้น ท่านพญาธรรมิกราช และหารังแต่ง
กระยาทาน อัสสบริวารทั้งหลาย มาถวายให้เป็นมหาทานทุกด้านแล"⁹⁶ เมื่อสร้างพระ
พุทธรูปแล้วจึงเป็นประเพณีของไทยมาแต่เดิมที่จะต้องฉลองพระพุทธรูปด้วยการถวายอัฐบริวาร
กระทำมหาทาน และฟังเทศน์ฟังธรรมไปด้วยในเวลาเดียวกัน ประเพณี
การสร้างศาสนวัตถุเช่นพระพุทธรูป พระพิมพ์นั้นจึงเป็นประเพณีที่น้อมนำศรัทธาทำให้เกิด
บุญกิริยาวัตถุ อันได้แก่การทำทาน และการสัทธิธรรม ก่อให้เกิดสมาธิ ปัญญา อันเป็น
หนทางไปสู่จุดหมายในการพ้นทุกข์ในที่สุดนั่นเอง

บทบาทของประเพณีการสร้างศาสนวัตถุในสมัยสุโขทัย

1) ประเพณีการสร้างศาสนวัตถุที่มีส่วนสัมพันธ์กับค่านิยม ความรู้ และ
คติความเชื่อ ในสมัยพ่อขุนรามคำแหงนั้นการสร้างศาสนวัตถุเป็นไปเพื่อการบูชาเพื่อน้อมรำลึก
ถึงองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าโดยตรง โดยสันนิษฐานจากความในจารึกที่กล่าวถึงการเคารพ
พระธาตุและพระเจดีย์ก็เพื่อ "กระทำบูชาบำเรอแก่พระธาตุ" ศาสนสถานและศาสนวัตถุ
ในสมัยนั้นคงก่อสร้างและประดิษฐ์ขึ้นมาเพื่อการบูชาพระพุทธองค์เป็นสำคัญ และแนวความ
คิดนั้นยังคงอยู่ในสมัยหลังต่อมา ดังการหล่อพระพิมพ์ของเจ้าเมืองตรอกสลอบก็เพื่อ
"เบญจางค์ ทั้งนั้นเวไนให้ เป็นพุทธบูชา ธรรมบูชา สังฆบูชา" การหล่อพระพิมพ์เนื่อง
จากค่านิยมในเรื่องความกตัญญูทวดเวทต่อผู้มีพระคุณ ได้แก่ บิดา มารดา พระมหากษัตริย์
ก็มี เช่น จากคำจารึกอุทิศส่วนกุศลจากการหล่อพระพุทธรูปพิมพ์แก่บิดา ญาติ และสรรพสัตว์

ทั้งหลาย ดังความว่า "ด้วยกุศลผลกุศลข้าทูลพระพุทฺธพิมพิณวันเกิดทำบูชาพระศรีรัตนตรัย... กัลปนาอนิสงสนิบิทวิโรภพสบสัตวินิกรบิครญาตีสารุชน"⁹⁷ ที่สร้างพระพุทฺธรูปเพื่ออุทิศ ส่วนกุศลแก่พระมหากษัตริย์และพระชายาก็มี ดังความว่า "พระบคอันหนึ่ง คุ้มสูงได้ 14 คอกกระทำให้บุญไปแก่มเด็จพระมหาธรรมราชา กระทำพระหินอันหนึ่งให้บุญไปแก่มหาเทวี"⁹⁸ การสร้างพระพุทฺธรูปนั้นก็แสดงค่านิยมปรารถนาเป็นผู้ชายซึ่งเป็นค่านิยมในสมัยสุโขทัยประการ หนึ่ง ดังจารึกฐานพระพุทฺธรูปแม่ศรีมหาตาสร้างพระพุทฺธรูปและตั้งความปรารถนาขอเป็น บุรุษ "พระเจ้าแม่ศรีมหาตาศ ขอปรารถนาเป็นผู้ชายช้วนหน้า จงข้าได้เป็นศิษย์คนพระศรี- อวริย์โพธิสัตว์เจ้า"⁹⁹ และจากคำอธิษฐานของสมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ พระอัคร- มเหสี สมเด็จพระมหาธรรมราชาลิไท ทรงสร้างวัดและพระพุทฺธรูปโดยคำอธิษฐานข้อหนึ่ง คือขอเป็นบุรุษ "ด้วยบุญญาภาพของข้าพเจ้า ขอให้ข้าพเจ้าเกิดเป็นผู้ชายในอนาคต"¹⁰⁰ ส่วนที่สร้างพระพุทฺธรูปโดยหวังอนิสงสนิบิเกิดจากความรู้อันเป็นไปเพื่อความหลุดพ้นนั้นก็ มี เช่นจารึกแผ่นศิลาที่วัดมหาธาตุ กล่าวว่า "พันพิงพุง ธรรมเทศนาสม(เด็จ) พระเจ้า ขอเข้าบวชทรงผนวชขมบุญ ภูต บวชจรังพร อย่าพักกรโกนเกศ เต็จกเลสตระบัตถุค- หันสงสาร โดยพระนิรวานพากฟ้า ขอได้เยี่ยงกุช้อธิษฐานนี้แต่ อันนี้ชื่อผู้กระทำพระพิมพิ น์แล"¹⁰¹ และจากจารึกฐานพระพุทฺธรูปของนายทิดใส เป็นพระพุทฺธรูปสำริด สมัยสุโขทัย ปางมารวิชัย ที่จารึกอธิษฐานของผู้สร้างพระพุทฺธรูปว่า "ศาสนาได้ 1965 ปี 5 เดือน พระเป็นเจ้านี้ ข้าพระผู้ชื่อนายทิดใส หากกระทำด้วยศรัทธาปรารถนาโพธิสมภารอันดี"¹⁰² ส่วนคติความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับการสร้างพระพุทฺธรูปในสมัยสุโขทัยได้แก่คติความเชื่อเรื่อง อภินิหารพระพุทฺธรูป พระโพธิสัตว์ พระศรีอารียเมตตรัย และพระพุทฺธศาสน์อันตรธาน ดังเช่น

1.1 คติความเชื่อในเรื่องอภินิหารพระพุทฺธรูป ซึ่งเป็นคติความ เชื่อในระยะหลังสมัยพระมหาธรรมราชาลิไทซึ่งใช้ศรัทธาเป็นสื่อ นำความรู้แท้ อธิพิล ของความเชื่อนี้เผยแพร่จากสุโขทัยไปสู่ล้านนาไทย พระสุมนมหาเถระได้จัดประเพณีฉลอง พระพุทฺธรูปใส่ยอดเศียรพระพุทฺธรูป และเกิดอภินิหาริย์ของพระพุทฺธรูปหล่อเย็นพระองค์นั้นใน วาระอันเป็นมงคลนี้ ดังความว่า "วันอันท่านใส่ยอดพระเป็นเจ้านั้นพระหากกระทำปาฏิหาริย์ ส่องซาลรังสีมีทกฉันคูโสฬาวในกลางหาวงามดังแสง เคียงรุ่งผ่องพลึงหลายพันอัศจรรย์หนัก (หนา)"¹⁰³

1.2 คติความเชื่อเรื่องพระโพธิสัตว์ อาจศึกษาได้จากจารึกนาย

ศรียุธธออกบวชที่กล่าวถึงมหาสัทธาบุญญได้สร้างพระพุทธรูปใหญ่ด้วยโลหะชนิดต่างๆ ขอ
อานิสงส์จากการบวชและการสร้างพระพุทธรูปในการเป็นพระโพธิสัตว์ พาสัตว์ทั้งหลายให้
พ้นจากวัฏสงสารและเข้าสู่พระนิพพาน ด้วยคำว่า "มหาสัทธา...แล้วสร้างพระพุทธรูป
ใหญ่ พระองค์หนึ่ง อีกพระแร่เหล็กเงินทองสัมฤทธิ์คึก (หิน) ศิลาไม้ปูนทั้งปวงไว้ (40)
พระองค์...ด้วยผลอานิสงส์อันกุโณเกล้าเข้าบว-(ช)...อันหนึ่งกูได้สร้างรูปพระพุทเจ้า
ด้วยคำ ด้วยเงิน ด้วยทองสัมฤทธิ์ ด้วย(ดี)บุก ด้วยหินศิลาทิ้งหลายนี้ก็ดี ขอกุจงได้
เป็นพระเจ้าองค์หนึ่งในอนาคตกาลจะมาภายหลังหน้าโน้น และจะเอาสัตว์ทั้งหลายข้ามพ้นจาก
โอฆสงสาร...จะเอาสัตว์ทั้งหลายเข้าสู่นิพพาน"¹⁰⁴

1.3 คติความเชื่อเรื่องพระศรีอารียเมตตรัย ในสมัยสุโขทัยนี้ได้

มีความเชื่อที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือเรื่องพระศรีอารียเมตตรัยจะมาตรัสรู้เป็นพระพุทเจ้า
องค์ต่อไป การสร้างพระพุทธรูปก็เป็นหลักฐานอีกประการหนึ่งที่แสดงถึงความเชื่อเรื่องนี้
ดังคำจารึกฐานพระพุทธรูปของแม่ศรีมหาธา ซึ่งเป็นพระพุทธรูปหล่อด้วยโลหะปางมารวิชัย
คำอธิษฐานเพื่อขอเป็นผู้ชายและได้เป็นศิษย์พระศรีอารียเมตตรัย ดังความว่า "พระเจ้า
แม่ศรีมหาธา ขอปรารถนาเป็นผู้ชายช้วนหน้า จงข้าได้เป็นศิษย์คนพระศรีอารียโพธิสัตว์เจ้า"¹⁰⁵
และความเชื่อสืบมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 20 ที่พระนายคัมภองและแม่อามศรีสร้างพระพุท
ธูปเพื่อขอให้เกิดทันพระศรีอารีย ดังความว่า "พระเจ้าองค์นี้ พระนายคัมภองแลแม่
อามศรีน้องข้า ขอทันพระเป็นเจ้าแลฯ"¹⁰⁶

1.4 คติความเชื่อเรื่องพระพุทธรูปศาสนานันทรธาน การสร้าง

พระพุทธรูปในสมัยสุโขทัยก็เกิดมาจากความเชื่อเรื่องพระพุทธรูปศาสนาห้าพันปี การสร้าง
พระพุทธรูปก็หวังต้องการให้เป็นถาวรวัตถุอยู่ได้ยืนนานเกินห้าพันปี ดังคำจารึกฐาน
พระพุทธรูปห้าองค์ ที่สร้างด้วยโลหะสำริดประดิษฐานอยู่ที่วิหารวัดพระยาภู จังหัดค่านัน
เป็นพระพุทธรูปปางลีลาสมัยสุโขทัย ดังความที่ฐานพระพุทธรูปดังนี้ "สมเด็จพระยา
สารพาสุมเสวยราชย์ในนันทปุระ สถาปสมเด็จพะเป็นเจ้าห้าองค์ โพระจักให้คงในศาสนา
ห้าพันปีตั้งเป็นพระเจ้าในปี่มะเมีย เพื่อบุญ"¹⁰⁷ และจากจารึกวัดศรีชุมกล่าวถึงการ
สร้างพระพุทธรูปของมหาเถรศรีศรัทธาว่า "กระทำพุทธประดิษฐานทุกแห่งทุกพายเล็กศาสนา

พระมหา...น อันตรธาน บำให้ฉิบ บำให้หายสักแห่ง"¹⁰⁸

2) ประเพณีการซ่อมแซมศาสนวัตถุที่ส่งเสริมประเพณีการสร้างศาสนวัตถุ
 นอกจากการสร้างพระพุทธรูปแล้วในสมัยสุโขทัยหลังจากสมัยพ่อขุนรามคำแหงได้มีประเพณี
 ในการซ่อมแซมพระพุทธรูป ดังความในศิลาจารึกวัดศรีชุม ที่กล่าวถึงสมเด็จพระมหาเถร
 ศรีศรีธธาได้ทรงผนวช สร้างพระพุทธรูป และซ่อมแซมพระพุทธรูปเก่าที่หักให้คืนดังเดิม
 ดังนี้ "กระทำพุทธประติมาทุกแห่งทุกพวย...สืบค้นหาเอาพระพุทธรูปหินเก่าแก่แต่บุราด้วย-
 ไกล ชั่วสองสามคืนเอามาประศิฐานไว้ในมหาพิหาร ลางแห่งได้คอบได้ตน ลางแห่งได้
 ผมได้แขน ได้อก ลางแห่งได้หัวตกไกลแลสิ้นทาม เอามาจึงได้ ลางแห่งได้แข้งได้ขา
 ลางแห่งได้มือได้ตีน ย่อมพระหินอันใหญ่ ชักมาด้วยล้อด้วยเกวียน เข็นเข้ามาในมหาพิหาร
 เอามาต่อติดประกิดด้วยปูน มีรูปโฉมพรรณอันงามพิจิตรตั้งอันทรนิรมิตเอามาประกิดชิดชน
 เป็นตนพระพุทธรูปอันใหญ่ อันถาว อันราม งามหนักหนา เอามาไว้เต็มในมหาพิหาร
 เรียงหลายต่อง ช่องงามหนักหนาแก่กรม"¹⁰⁹ และ "คงค่อตั้นค่อมค่อตั้นตนพระพุทธรูป
 หลายแห่งทำโหน่งก่อแล้วเป็นตนพระพุทธรูปหินงามแก่กรม"¹¹⁰ ประเพณีการซ่อมแซมพระ
 พุทธรูปเก่านำมาดูแลและปฏิสังขรณ์ให้ดีขึ้นนับว่าเป็นประเพณีที่น่าสนใจในสมัยสุโขทัย
 สมควรที่จะนำมาฟื้นฟูขึ้นใหม่ เพราะจากความเชื่อปัจจุบันไม่นิยมเก็บพระพุทธรูปเก่าที่สลัก
 หักพังไว้บูชาแต่นำไปถวายวัด เป็นประเพณีนิยมที่จะสร้างพระพุทธรูปใหม่ที่มีขนาดใหญ่ไว้
 บูชา ทำให้ต้องสิ้นเปลืองทางด้านเศรษฐกิจ ส่วนของเก่าโบราณที่หักพังก็ปราศจากคน
 เหลียวแลเอาใจใส่ แต่ในสมัยสุโขทัยนี้ไทยเรายังไม่มีความเชื่อว่าการสักการะบูชาพระ
 พุทธรูปที่สลักหักพังจะไม่เป็นสิริมงคล ทั้งยังเป็นความพากพุมใจของชาวสุโขทัยโดยเฉพาะ
 มหาเถรศรีศรีธธาเมื่อเที่ยวไปซ่อมพระพุทธรูปโดยทั่วไปแล้วก็ชื่นชมในความงดงามของพระ
 พุทธรูปที่ตนได้ซ่อมแซมนั้น ประเพณีนี้จึงเป็นประเพณีที่น่าจะฟื้นฟูเพราะเป็นประโยชน์ในการ
 รักษาวัฒนธรรมทางด้านโบราณวัตถุและส่งเสริมทางด้านเศรษฐกิจอีกด้วย

3) ประเพณีการสร้างศาสนวัตถุส่งเสริมความสามัคคีของชนในชาติเป็น
ประโยชน์แก่การเมืองการปกครอง ไม่ว่าจะเป็นประเพณีการสร้างถาวรวัตถุเช่นศาสน
 สถานหรือศาสนวัตถุ ตลอดจนพิธีกรรมทางด้านศาสนาย่อมอาศัยความศรัทธาร่วมกันชนในชาติ
 การร่วมมือร่วมใจกันจัดสร้างศาสนวัตถุเหล่านี้ย่อมก่อให้เกิดความสามัคคีเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

ประเพณีจึงส่งเสริมการเมืองการปกครองอย่างสำคัญ เช่น การสร้างพระพิมพ์นั้นเป็นความร่วมมือระหว่างเจ้าเมือง ข้าราชการ ทิ้งเจ้า ชุน มุน นาย ไพร่ ไทย ทั้งผู้หญิงผู้ชาย ย่อมก่อให้เกิดผลดีแก่การเมืองการปกครองในทางอ้อมอีกด้วย ดังความในศิลาจารึกวัดบางสนุก ดังนี้ "เจ้าเมืองตรอกสลอบ แลชนงุณแผ่ใจรักมักบุญธรรมเป็นชนผู้ใจดี ชวนลูกเจ้าลูกขุนมุนนายไพร่ไทยทั้งชาวแม่ ชาวเจ้าทั้งหลายพิมพ์รูปพระด้วยเหี้ยกด้วยดินได้หมื่นพันร้อยแปดอัน"¹¹¹

4) ประเพณีการสร้างศาสนวัตถุย่อมมีส่วนสัมพันธ์กับระบบเศรษฐกิจ
การสร้างพระพุทธรูปนั้นย่อมอาศัยระบบเศรษฐกิจที่มั่นคงเป็นพื้นฐาน การอยู่ดีกินดีของประชาชนย่อมทำให้เกิดการสร้างพระพุทธรูป ซึ่งต้องใช้วัสดุทั้งทองคำ เงิน ดีบุก เหล็ก สักริด นอกจากนั้นการฉลองพระพุทธรูปที่สร้างเสร็จแล้วย่อมแสดงให้เห็นถึงสภาพเศรษฐกิจของประชาชนและความศรัทธาในพระพุทธรูปศาสนาย่อมทำให้คนทำบุญทำทานด้วยความเต็มใจเป็นจำนวนมากมาย ดังการฉลองพระพุทธรูปที่กษัตริย์และประชาชนทำร่วมกันในสมัยพระมหาธรรมราชาไทย ดังความว่า "กระทำมหาทานฉลองพระสัมฤทธิ์...กระยาทานคานนั้นทองหมื่นหนึ่ง เงินหมื่นหนึ่ง เบี้ยสิบล้าน หมาสิบล้าน ผ้าจีวรสีร้อย บาตรสีร้อย หมอนนั่งสีร้อย หมอนนอนสีร้อย พุก...เครื่องกระยาบูชาทั้งหลาย จักนบกี้แลมิถวัน แต่อันฝูงลูกบ้าน ลูก...มาช่วย"¹¹² ประเพณีการสร้างและฉลองพระพุทธรูปย่อมสัมพันธ์กับระบบเศรษฐกิจในสมัยนั้นอย่างสำคัญ

5) ประเพณีการสร้างศาสนวัตถุกับงานศิลปกรรม เป็นที่ทราบกันดีแล้วว่าพระพุทธรูปปางลีลาสมัยสุโขทัยเป็นพระพุทธรูปที่งดงามที่สุดในโลกแบบหนึ่งซึ่งมีเอกลักษณ์เป็นของตนเอง ความรู้ทางด้านงานช่างและศิลปกรรมของชาวสุโขทัยจะต้องพัฒนามาอย่างสูงสุดจึงจะสามารถสร้างงานฝีมือได้ผลงานที่งดงามออกมาได้ในระดับนี้ จากคำจารึกหลักที่ 1 ที่กล่าวว่า "กลางเมืองสุโขทัยนี้มีพิหาร มีพระพุทธรูปทอง มีพระอัญญาธารสี มีพระพุทธรูป มีพระพุทธรูปอันใหญ่ มีพระพุทธรูปอันราม มีพิหารอันใหญ่ มีพิหารอันราม"¹¹³ แสดงให้เห็นถึงความภาคภูมิใจของชาวสุโขทัยที่สามารถสร้างประติมากรรมและสถาปัตยกรรมที่งามเลิศเช่นนี้ได้ งานศิลปกรรมเหล่านั้นนอกจากจะเป็นผลงานทางศิลปะที่แสดงวัฒนธรรมของชาวไทยอย่างสูงยิ่งแล้วยังสะท้อนให้เห็นถึงความเคารพศรัทธาในพระพุทธรูปศาสนาย่างแรงกล้า

เป็นพลังอันยิ่งใหญ่ที่ก่อให้เกิดการสร้างสรรคสิ่งสวยงาม เช่น พระพุทธรูป วิหาร เจดีย์ ซึ่งยากที่คนเราจะสร้างได้หากปราศจากแรงศรัทธาในพระศาสนาเป็นพื้นฐาน ซึ่งทำให้เห็นความจริงได้ว่าชาวสุโขทัยยึดมั่นเป็นพระพุทธรูปศาสนาเป็นที่พึ่งทางใจที่สูงสุด เป็นแนวทางประพฤติปฏิบัติที่ทำให้ชีวิตที่เกิดมาทรงคุณค่าและมีความหมาย การสร้างผลงานศิลปะทางด้านพุทธศาสนาก็เป็นความภาคภูมิใจของผู้สร้าง แสดงความรักสวয়รักงามรักศิลปะ มีความคิดสร้างสรรค์ ตลอดจนแสดงความศรัทธายึดมั่นในพระพุทธรูปศาสนาในส่วนผู้ที่ได้พบเห็นก็จะชื่นชมในความงามของพุทธศิลป์ ทำให้บังเกิดความเลื่อมใสศรัทธามากยิ่งขึ้น ทั้งยังเป็นมรดกทางด้านวัฒนธรรมที่สืบทอดมาสู่ชนชั้นหลังอย่างสำคัญยิ่ง

นอกจากนี้แล้วหากพิจารณาเครื่องใช้ในการบูชาพระพุทธรูปชาวพุทธในสมัยสุโขทัยก็จัดหาแต่ของที่ตีมูลค่าทางศิลปกรรมมาถวายแก่พระพุทธรูปในวัดที่ตนบูชา เช่น ผ้าเบงจตีสำหรับทำอาสนะ บาตรทองเหลือง พานเทศ ถ้วยโคม ถ้วยบริพันเล็ก พานบายศรี น้ำเต้าทองสัมฤทธิ์ ผ้ากาะเยี้ย ผ้าแพรรอง พระธรรมคัมภีร์ เป็นต้น วัตถุสิ่งของมีค่าทางด้านศิลปกรรมที่ใช้ในพิธีกรรมบูชาเหล่านี้จึงเกิดจากประเพณีการสร้างพระพุทธรูปบูชาเป็นสำคัญ ดังจารึกวัดเขมาดังนี้ "เจ้าเทพรุจิ แต่งเครื่องสำหรับไว้กับพระพุทธเจ้าในวิหาร ผ้าเบงจตีผืนหนึ่งค่าสองคำลิ่งเป็นอาสนะ บาตรทองเหลืองดวงหนึ่ง คำคำลิ่งหนึ่งเป็นบาตรพระเจ้า ลางพานเทศดวงหนึ่ง หน้าศอกสี่นิ้วค่าสองคำลิ่ง ถ้วยโคมลายดวงหนึ่ง ถ้วยบริพันเล็กสิบดวง เป็นสำหรับกับลางพานแต่งเป็นบายศรีบูชาพระเจ้า เกลิงทองเหลืองดวงหนึ่งค่าห้าลิ่งแต่งใส่หมากบูชาพระเจ้า เลียนทองสัมฤทธิ์ดวงหนึ่งค่าบาทหนึ่งแต่งเมียงบูชาพระเจ้า น้ำเต้าทองสัมฤทธิ์ดวงหนึ่งมีฝาค่าบาทหนึ่ง แต่งใส่น้ำบูชาพระเจ้า...แต่นั้นกบฏช่วยสร้างไว้กับพระเป็นเจ้าแพรส...คกาะเยี้ยผืนหนึ่ง ค่าหกบาทอำแดง กอนชื่อไว้รองพระธรรมคัมภีร์ พรสมุคชายปักผืนหนึ่ง คำคำลิ่งหนึ่ง อำแดงหอมชื่อไว้รองมหาเวสสันดร...เพคานธรรมาสสองคำลิ่ง"¹¹⁴ ประเพณีการสร้างพระพุทธรูปจึงมีส่วนส่งเสริมงานช่างศิลปกรรมอย่างสำคัญในสมัยนั้น

6) ประเพณีการสร้างศาสนวัตถุกับประเพณีการถวายข้าพระ ในสมัยสุโขทัยนั้นในการสร้างพระพุทธรูปจะต้องมีการกลบนาข้าคนไว้เป็นข้าพระด้วยเสมอ หน้าที่ของข้าพระที่ผู้สร้างพระพุทธรูปถวายไว้แก่พระพุทธรูปนั้นก็เพื่อทำหน้าที่ถวายภัตตาหารแก่พระ

ภิกษุสงฆ์นั่นเอง ดังจารึกฐานพระพุทธรูปทิตไสทงตั้งนี้ "พระเป็นเจ้านี้ ข้าพระผู้ชื่อนายทิตไส หากกระทำด้วยศรัทธาปรารถนาโพธิสมาธอันดี มีลูกหญิงผู้หนึ่งชื่อนางทองแก้วไว้เป็นข้าแต่งถือจ้งหัน พระเจ้าให้สืบทองศาไป"¹¹⁵ และจารึกฐานพระพุทธรูปผ้าขาวทองก็กล่าวว่า "แต่ผ้าขาวทองกระทำพระเจ้านี้...ผ้าขาวทองแต่งข้าพระ แม่มุ่ยเมีย ชื่อยงลูกไว้เป็นข้า แม่ลูกเป็นข้าพระนี่แล"¹¹⁶

3. พุทธประเพณีที่เนื่องด้วยคติความเชื่อที่มีพื้นฐานมาจากพุทธศาสนา

คติความเชื่อในสมัยสุโขทัยที่เนื่องมาจากพุทธศาสนาและได้รับอิทธิพลมาจากลังกา อันก่อให้เกิดเป็นประเพณีที่สำคัญในสมัยสุโขทัยคือ

3.1 ประเพณีการบูชาพระธาตุและการปลุกพระศรีมหาโพธิ

3.2 ประเพณีการบูชารอยพระพุทธบาท

ส่วนคติความเชื่อในเรื่องพระโพธิสัตว์ พระศรีอารยเมตตรัย และคติพุทธศาสนา 5000 ปี ได้แทรกอยู่ทั่วไปในคำอธิบายการทำบุญเนื่องในประเพณีต่างๆ ซึ่งชี้แจงในรายละเอียดในประเพณีต่าง ๆ เป็นระยะ ๆ

1. ประเพณีการบูชาพระธาตุและการปลุกพระศรีมหาโพธิ์ในสมัยสุโขทัย

สาระสำคัญ : ในสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราชนั้น ได้มีคติความเชื่อในการบูชาพระธาตุมาแล้ว ทั้งนี้เพราะได้รับอิทธิพลจากลังกาจากการที่พ่อขุนรามคำแหงได้นิมนต์พระสงฆ์จากลังกามาเผยแผ่พระพุทธศาสนา พระศรีมหาธาตุในสมัยพ่อขุนรามคำแหงนี้จากศิลาจารึกหลักที่ 1 กล่าวถึงประเพณีการบูชาพระธาตุโดยนำออกให้ประชาชนบูชาเป็นเวลาหนึ่งเดือนทวัน และก่อพระมหาธาตุเจดีย์เพื่อบรรจุพระธาตุไว้กลางเมืองศรีสัชชนาลัยเพื่อให้คนเควรพบูชาเป็นพระธาตุเจดีย์ นอกเหนือจากอุเทสิทเจดีย์ที่ให้ประดิษฐานรอยพระพุทธบาทไว้บูชาแทนองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ดังความว่า "ก 1207 ศกปีกุน ให้ชุดเอาพระธาตุออกทั้งหลายเห็น กระทำบูชาบำเรอแก่พระธาตุได้เดือนทวัน จึงเอาลงฝังในกลางเมืองศรีสัชชนาลัยก่อพระเจดีย์เหนือทกเข้าจ้งแล้ว ตั้งเวียงผาล้อมพระมหาธาตุ สามเข้าจ้งแล้ว"¹¹⁷

ในสมัยพ่อขุนรามคำแหงนคคการบูชาพระธาตุยังเป็นความเชื่อที่มาจากองค์ความรู้
 เห็นในพระพุทธศาสนา จึงเป็นการเคารพที่มีต่อองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า แต่ในสมัยหลังจาก
 นั้น คือในสมัยพระมหาธรรมราชาลิไทรวมทั้งสมเด็จพระมหาเถรศรีศรัทธาราชจุฬามณี
 หลานพ่อขุนผาเมือง คคความเชื่อในเรื่องอภินิหารพระธาตุจึงเกิดขึ้น ทั้งนี้จากแนววิเคราะห์
 ของสุภาพรรณ ณ บางช้าง (สุภาพรรณ ณ บางช้าง : 2532, 33-34) ได้กล่าวว่าใน
 สมัยพระมหาธรรมราชาลิไทนั้น ได้มีการนำพุทธธรรมสู่สังคม 2 วิธีคือ การใช้ปัญญา
 และการใช้ศรัทธา นำ ซึ่งวิธีการใช้ศรัทธานำนั้นทำให้เกิดระบบความเชื่อเรื่องคคพระธาตุ
 ซึ่งคคความเชื่อทั้งเรื่องพระธาตุและรอยพระพุทธรูปได้เคยมีในดินแดนไทยก่อนสมัยสุโขทัย
 มาแล้ว แต่ในสมัยพระมหาธรรมราชาลิไทได้รับการฟื้นฟูและนำมาประพศคคปฏิบัติจนเกิดเป็น
 ประเพณีบูชาพระธาตุ รอยพระพุทธรูป และปลุกพระศรีมหาโพธิ์ขึ้น ดังคคศาสตราจารย์
 พ.ศ. 1900 ที่กล่าวถึงประเพณีเหล่านี้พร้อมทั้งอานิสงส์ของการบูชาพระศรีรัตนมหาธาตุและ
 พระศรีมหาโพธิ์ดังนี้

"...ชื่อศรีสุริยพงศมหาธรรมราชาธิราช หากเอาพระศรีรัตนมหาธาตุอันมี
 สถาปนาในเมืองนครชุมม์นั้น พระมหาธาตุอันมีไซ้ธาตุอันสามานย์ คือพระธาตุ
 แท้จริงแล เอาลูกแต่ลังกาหีบหั้น มาตาย เอาทั้งพีชพระศรีมหาโพธิ์อันพระ
 พุทธเจ้าเราเสด็จอยู่ได้คคและผจญหลขุนมาราชิราชได้ปราบแก้สัพพัญญูญาณเป็น
 พระพุทธรูป มาปลุกเบื้องหลังพระมหาธาตุนี้"¹¹⁸

อานิสงส์ของการบูชาพระศรีรัตนมหาธาตุและพระศรีมหาโพธิ์ ชาวสุโขทัยมีความเชื่อว่
 เสมือนหนึ่งได้บูชาพระพุทธองค์ ดังความในคคศาสตราจารย์ พ.ศ. 1900 ว่าดังนี้

"ผิผู้ใดได้ให้วันมกระทำบูชาพระศรีรัตนมหาธาตุและพระศรีมหาโพธิ์ว่าไซ้มีผล
 อานิสงส์พรว่เสมอคคได้มคคพระเป็นเจ้าบ้างแล"¹¹⁹

ส่วนชนิดและลักษณะของพระธาตุที่นำมาบูชานั้นก็เริ่มคคความเชื่อลักษณะของพระ
 ธาตุมาแต่ครั้งกรุงสุโขทัยสืบทอดมาจนปัจจุบันนี้ ดังความในจารึกวัดศรีชุมและจารึกวัดโคศ-
 การามดังนี้

"... ก่อพระทันตธาตุ...พระนลาตธาตุ พระคีวาธาตุ พระทักษิณอักษก-
ธาตุ พระทันตธาตุ พระธาตุ 1 ธาตุ"¹²⁰

ลักษณะพระธาตุของสมเด็จพระราชเทพศรีจุฬาลักษณ์พระอัครมเหสีของพระธรรมราชา
ทรงได้รับมาจากทางเหนือจึงทรงสร้างสถูปบรรจุพระธาตุไว้ที่วัดโคศุภการาม มีลักษณะเป็นผลึก-
รัตนและดอกพิกุล ดังนี้

"พระมหาธาตุ เจ้าสององค์ มาแต่เมืองบหนองค์หนึ่งรามเท่าเมล็ดข้าว
สารทัก เกริงพรรณดั่งผลึกรัตน องค์หนึ่งน้อย...พรรณดั่งพิกุล"¹²¹

อาจกล่าวได้ว่าประเพณีการบูชาพระธาตุ อภินิหารพระธาตุ และการปลุกพระ
ศรีมหาโพธิ์นั้นได้เริ่มมาก่อนสมัยสุโขทัยแล้ว แต่ในสมัยสุโขทัยนั้นมีหลักฐานยืนยันจากศิลาจารึก
แน่นอนว่าได้รับคติความเชื่อนี้มาจากประเทศลังกา และประเพณีการบูชาพระธาตุ และการ
ปลุกพระศรีมหาโพธิ์เมื่อผู้นำคือกษัตริย์ได้ใช้ศรัทธาเป็นสื่อนำหลักพุทธธรรมโดยเฉพาะอย่าง
ยิ่งในสมัยพระมหาธรรมราชาลิไทเป็นต้นมา ก็ย่อมทำให้ประเพณีเหล่านี้ฝังรากลึกในวัฒนธรรม-
ธรรมไทย ประกอบกับการนำเข้ามาเป็นสื่อช่วยในด้านการเมืองการปกครอง โดยแสดง
ให้เห็นว่าพระธาตุได้แสดงปาฏิหาริย์แก่ผู้ปกครองบ้านเมือง ก็ยิ่งทำให้ประเพณีมีประโยชน์
ในแง่ของการทำให้กษัตริย์เป็นที่ยอมรับของประชาชนมากยิ่งขึ้น ด้วยประโยชน์ทั้งในแง่เป็น
สื่อนำศรัทธาในพระพุทธศาสนาและในด้านการเมืองการปกครองจึงทำให้ประเพณีคงอยู่ต่อมา
แม้ในสมัยปัจจุบัน

บทบาทของประเพณีการบูชาพระธาตุและการปลุกพระศรีมหาโพธิ์ในสมัยสุโขทัย

1) คติความเชื่อการบูชาพระธาตุและการปลุกพระศรีมหาโพธิ์สัมพันธ์กับคติความ
เชื่ออื่นๆ ในสมัยสุโขทัย ประเพณีการบูชาพระธาตุและการปลุกพระศรีมหาโพธิ์สัมพันธ์และ
เกี่ยวโยงไปกับคติความเชื่ออื่น ๆ ที่มีมาในสุโขทัย เช่น

1.1 คติความเชื่อเรื่องพระพุทธศาสนาอันชรรธาน หรือพระพุทธศาสนา
ห้าพันปี ดังจะเห็นได้ว่าชาวสุโขทัยมีความเชื่อว่าเมื่อถึงเวลานั้นแล้ว พระธาตุทั้งหลายรวม
ทั้งองค์ต่างๆ ที่ชาวสุโขทัยบูชาอยู่จะไปรวมกันที่ใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ และ

จะเกิดไฟไหม้พระธาตุทั้งสี่ เบลวไฟจะพุ่งไปยังพรหมโลก และจะเป็นวันสิ้นยุคพระพุทธรูป ศาสนา ดังความว่า

"...ธาตุพระเป็นเจ้าที่สี่แห่งอื่นก็ดี...แต่พระธาตุทั้งหลายอันมีในแผ่นดินนี้ ก็ในเทพโลกก็ดี ในนาคนโลกก็ดี เหวะไปกลางหาวและไปประชุมกันในลังกาทวีป เข้าอยู่ในกลวงรัตนมาลีมหาสถูป แล้วจึงจักเหาะไปอยู่ในต้นพระศรีมหาโพธิ์ ที่พระพุทธรูปเป็นเจ้าครุสแก่สรรพชฎกญานเป็นพระพุทธรูป เมื่อก่อนอันจึงจักกาล ไฟไหม้พระธาตุทั้งสี่อันสิ้นแล เบลวพุ่งขึ้นคองพรหมโลก ศาสนาพระพุทธรูปจักสิ้นในวันดังกล่าวอันแล"¹²²

1.2 คติความเชื่อเรื่องพระศรีอารียเมตตรัย ศีลาจารึกที่กล่าวถึงอันสงส์ของการสร้างพระธาตุเจดีย์ บูชาพระธาตุกับปลุกพระศรีมหาโพธิ์เพื่อสักการบูชาแทนองค์พระพุทธรูปเจ้านั้น แสดงให้เห็นถึงคติความเชื่อเรื่องพระศรีอารียเมตตรัยของชาวสุโขทัย ดังศีลาจารึกนครชุม กล่าววว่า

"กระทำบูชาพระสถูป เจดีย์ พระศรีมหาโพธิ์อันเสมอดังตนพระเจ้าเรา ผิผู้ใดได้ปรารถนาด้วยใจศรัทธาดังอันชื่อจักปรารถนาไปเกิดในเมืองฟ้า...ตลอด พระศรีอารียเมตตรัยมาเป็นพระพุทธรูป เยี่ยมมาเกิดในเมืองคินนคาบเดียวก็ได้"¹²³

จารึกนี้แสดงให้เห็นว่ากุศลจากการบูชาพระเจดีย์ พระธาตุและพระศรีมหาโพธิ์ ชาวสุโขทัยหวังที่จะเกิดในสมัยพระศรีอารียเมตตรัย แม้จะเกิดมาในโลกมนุษย์ก็ขอให้ได้มาเกิดในสมัยที่พระศรีอารียเมตตรัยเป็นพระพุทธรูปเจ้า เพื่อจุดประสงค์ในการได้ฟังธรรมะจากพระองค์นั่นเอง

2) ประเพณีการบูชาพระธาตุสัมพันธ์กับความเชื่อเรื่องปาฏิหาริย์ของพระธาตุช่วยสนับสนุนทางด้านการเมืองการปกครองของกษัตริย์สมัยสุโขทัย

เป็นที่น่าสังเกตว่าหากมีการสื่อพุทธธรรมโดยใช้ศรัทธาเป็นเครื่องนำนั้นจะทำให้เกิดการบูชาพระธาตุในรูปแบบของอิทธิปาฏิหาริย์ ดังความในศีลาจารึกวัดศรีชุม ที่กล่าวถึงการที่สมเด็จพระมหาเถรศรีศรัทธาจุฬาราชมนตรี ซึ่งเป็นหลานพ่อขุนผาเมืองได้ก่อบพระเจดีย์

บรรจุมหาธาตุที่นำมาจากลังกา ให้อธิษฐานกับพระธาตุว่าถ้าจะได้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต ก็ขอให้พระมหาธาตุกระทำปาฏิหาริย์ พระธาตุจึงแสดงปาฏิหาริย์รับรู้การกระทำบุญจำนวนมากของพระองค์ ดังนี้

"คนภูกระทำการบุญสมาวันเดียวสี่สิบแปดการ พระมหาธาตุเป็นเจ้าจึงเสด็จปาฏิหาริย์หนักหนา ถังน้ำมหาสมุทรระลอกตึงฝนตกทำใหญ่รัสมีกลางอันตั้งพรรษจรวดสวาย สุภาลูกาบุษยธรรารัสมีกลางอันเลื่อม ตึงดวงดาวคำเลื่อมตั้งน้ำทองไหลจรัสไปทุกแห่ง รัสมีกลางอันขาวตึงด...ก รัตนตั้งดอกซ้อนดอกพุด เห็นแก่ตาคาษทั่วจักราพาลพระเกศธาตุเสด็จมีหมู่หนึ่งชี้ตั้งสายฟ้าแมลงดังแถวน้ำ แล่นในกลางหาว่าอัศจรรย์"¹²⁴

ปาฏิหาริย์ของพระธาตุนั้นกษัตริย์ตั้งแต่สมัยสุโขทัยเป็นต้นมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ได้ใช้เป็นเครื่องแสดงบุญญาภิหารของพระองค์ โดยใช้คติความเชื่อเรื่องปาฏิหาริย์พระธาตุเป็นเครื่องสนับสนุนพระราชอำนาจในการปกครองบ้านเมือง ตังความในศิลาจารึกนครชุม ซึ่งจารึกก่อนรัชกาลพระธรรมราชาที่ 1 ประมาณ พ.ศ. 1884-1910 ดังนี้

"...พระศรีรัตนมหาธาตุเจ้ากู ลูกหนึ่งมีพรรณงามตึงทองรัสมีเท่าลูกหมาก...เสด็จมาแต่กลางหา ลงมาวัดรอบตนท่านแล จึงเสด็จขึ้นอยู่เหนือหัวแล พระรัตนธาตุจึงเสด็จมาอยู่กึ่งหน้าผาก พระศรีศรัทธาราชจุฬามณีศรีรัตนลงกาที่ป...ชาวสี่หล่งหลายเห็นอัศจรรย์ดังอื่น เขาจึงขึ้นทอดคนไหว้กันหัดเบญจางคนอนพักชังต้น พระศรีศรัทธาราชจุฬามณี คนทั้งหลายไหว้กันเต็มแผ่นดิน อุบมาตังเรียงท่อนอ้อยไว้มากคามคาษเต็มทีสถานนั้นแล"¹²⁵

จารึกนี้แม้จะกล่าวถึงการแสดงความเคารพบูชาของชาวลังกาแต่เนื่องจากเป็นจารึกในประเทศไทย จึงอาจถือว่าเป็นการยกยอพระเกียรติของกษัตริย์ให้เป็นที่ยอมรับของประชาราษฎร์ทั่วไปว่าเป็นผู้มีบุญ แม้พระธาตุก็ยังมาแสดงปาฏิหาริย์แก่พระองค์

จึงอาจสรุปได้ว่าประเพณีการบูชาพระธาตุและการปลุกพระศรีมหาโพธิ์นอกจากจะเกิดมาจากความเคารพศรัทธาที่ชาวพุทธมีต่อสิ่งแทนองค์พระศาสดาแล้วยังสะท้อนให้

เห็นคติความเชื่ออื่นๆ ในสมัยนั้น เช่น คติความเชื่อเรื่องพระศรีอารียเมตตรัย พระพุทธศาสนาห้าพันปี จึงจำเป็นต้องมีสิ่งที่เคารพบูชาต่อเนื่องกันมา ส่วนความเชื่อเรื่องปาฏิหาริย์ของพระธาตุซึ่งแสดงต่อผู้มีบุญเท่านั้นจึงจะมาปรากฏให้เห็น จึงช่วยส่งเสริมฐานะของกษัตริย์ในด้านสังคมและการเมืองการปกครองอีกด้วย ซึ่งปาฏิหาริย์พระธาตุนี้ได้ดำเนินบทบาทในการสนับสนุนความชอบธรรมในการปกครองของกษัตริย์สืบต่อมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์

2. ประเพณีขารอยพระพุทธบาทในสมัยสุโขทัย

สาระสำคัญ : ในสมัยสุโขทัยมีหลักฐานจากคำจารึกในศิลาจารึกที่กล่าวถึงรอยพระพุทธบาทจำลองซึ่งทำด้วยศิลาและสัมฤทธิ์ ทำให้เราทราบว่ามีการสร้างรอยพระพุทธบาทจำลองมาแต่ครั้งนั้นแล้ว การบูชารอยพระพุทธบาทจำลองนี้ไทยรับคติความเชื่อมาจากทั้งแบบมัยมประเทศ และประเทศลังกา สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ¹²⁷ ทรงสันนิษฐานว่าแต่เดิมเราคงถือตามคติอินเดีย เพราะปรากฏหลักฐานคือพระพุทธบาทจำลองบนไม้กระดานไม้แก่น ปัจจุบันอยู่ที่วัดพระรูป จังหวัดสุพรรณบุรี ด้านหลังจำหลักรูปภาพเรื่องมารวิชัย แต่ตรงที่เป็นพระพุทธรูป ช่างได้ทำเป็นพระพุทธรูปอาสน์แทนที่ไว้ แสดงว่ารอยพระพุทธบาทนั้นสร้างขึ้นเป็นสิ่งบูชาแทนพระพุทธรูป

นอกจากนี้คือหลักฐานการสร้างรอยพระพุทธบาทจำลองจากศิลาจารึกนครชุม พ.ศ. 1900 ก็กล่าวถึงการที่พระมหาธรรมราชาลิไทได้โปรดให้จำลองรอยพระพุทธบาทบนยอดเขาสูงมณญู (Adam Peak) ในเกาะลังกา มาประดิษฐานไว้บนยอดเขาหลายแห่งในอาณาจักรสุโขทัย ดังความว่า

"...พระบาทลักษณะนั้นไซ้ พระยาศรีธรรมิกราชให้ไปพิมพ์เอารอยต้น...พระเป็นเจ้าถึงสิงหลอันเหยียบเหนือจอมเขาสูงมณญูบรรพต ประมาณเท่าใดเอามาพิมพ์ไว้ จูงคนทั้งหลายแท้...อันหนึ่งประดิษฐานไว้ในเมืองศรีสัชชนาลัยเหนือจอมเขาอันหนึ่งประดิษฐานไว้ในเมืองสุโขทัยเหนือจอมเขาสูงมณญู อันหนึ่งประดิษฐานไว้ในเมืองบางพานเหนือจอมเขานางทอง อันหนึ่งประดิษฐานไว้ในเหนือจอมเขาที่ปากพระบาง จารึกก็ยงไว้ด้วยทุกแห่ง"¹²⁶

ต่อมาในระยะหลังสมัยอยุธยา เช่นในสมัยพระเจ้าทรงธรรมจึงถือตามคติลังกาที่ถือว่าพระพุทธรูปจำลองเป็นบริโลกเจดีย์ เนื่องจากเนื่องชิดกับพระพุทธรองค์ ทำนันทมา-
วงศ์กล่าวว่า เมื่อพระพุทธเจ้าเหาะไปยังลังกา สั่งสอนให้คนเลื่อมใสแล้ว จึงทรงกระทำ
ปาฏิหาริย์เหยียบรอยพระพุทธรูปให้บนยอดเขาสุมนภูฏให้ชาวลังกายูซา คตินี้จึงถือว่ารอยพระ
พุทธรูปเป็นบริโลกเจดีย์ ประเสริฐกว่าอุเทสิกเจดีย์ เช่น พระพุทธรูปและพระสถูปเจดีย์
ซึ่งเป็นของสร้างโดยสมมุติ การบูชารอยพระพุทธรูปนี้เนื่องจากเป็นประเพณีที่เกิดมาจก
การใช้ศรัทธาเป็นลื่อนำ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยพระมหาธรรมราชาลิไทและพระมหา-
ธรรมราชาที่ 3 จึงทำให้มีการเคารพในพระพุทธรูปจำลองที่มีลักษณะของพระบาทของมหา-
บุรุษ ดังความในจารึกเขาสุมนภูฏ พ.ศ. 1912 ว่า "...ให้คนทั้งหลายได้เห็นรอยฝ่าตีน
พระพุทธเป็นเจ้าเรานี้ มีลายอันได้รอยแปดสีส่อง ให้ฝูงเทวดาและ...ทั้งหลายได้ไหวนบ
ทำนุชา...ให้"¹²⁸ และจากจารึกรอยพระพุทธรูป วัตบวรา พ.ศ. 1970 ความว่า
"...ให้จำลองรอยพระพุทธรูปทั้งคู่อันประดิษฐานไว้ชิดกัน ของสมเด็จพระเชษฐาองค์
อันบริบูรณ์ได้ด้วยบรมมงคลร้อยแปดประการรุ่งเรืองไปด้วยพระจักรลักษณะอันวิจิตรงดงามมี
ประการต่างๆ"¹²⁹

ลักษณะพระพุทธรูปที่เป็นที่สักการะบูชาของชนชาวไทยตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัยเป็น
ต้นมาจึงมีลักษณะพระบาทของมหาบุรุษ และเป็นประเพณีในการสร้างรอยพระพุทธรูปที่ช่าง
ชาวไทยตั้งแต่สมัยนั้นใช้ความศรัทธาเลื่อมใสในพระศาสนาเป็นแรงบันดาลใจในการสร้างและ
แกะสลักรอยพระพุทธรูปอย่างประณีตบรรจงและยังมีหลักฐานทางด้านโบราณคดีให้เราได้ชื่นชม
บูชาและศึกษาต่อมาจนถึงปัจจุบัน

บทบาทของประเพณีการบูชารอยพระพุทธรูปในสมัยสุโขทัย

1) ประเพณีการบูชารอยพระพุทธรูปกับระบบการเมืองการปกครองในสมัยสุโขทัย

1.1 การเมืองการชดของภายใน

ประเพณีการบูชารอยพระพุทธรูปในสมัยสุโขทัยถือว่าเป็นประเพณีใน
ส่วนสังคมที่สำคัญ ส่งผลต่อระบบการเมืองการปกครอง ทั้งนี้เพราะทั้งผู้ปกครองและชาว
เมืองจะต้องมีศรัทธาเลื่อมใสในพุทธประเพณีร่วมกัน จึงจักงานฉลองและบูชาร่วมกัน ดังจะ

เห็นได้จากการแห่รอยพระพุทธรูปจำลองไปประดิษฐานยังยอดเขาสุมนภูฏ ประเพณีนี้นอกจากจะช่วยส่งเสริมศรัทธาในพระพุทธศาสนาแล้วยังก่อให้เกิดความสามัคคีร่วมกันในหมู่ประชากรชาวจังหวัดจะเห็นได้จากการร่วมกันทำทานต้นกล้วยพฤกษ์ประทัดประดาขบวนแห่ด้วยธงทิวและดอกไม้ตลอดจนการแห่แทนด้วยวงดนตรีปี่พาทย์ ตลอดจนการชกกล่อมและพ้อนรำ ดังความในจารึกวัดเขากำแพงงาน พ.ศ. 1893 กล่าวถึงความศรัทธาสามัคคีร่วมกันในการทำบุญของทั้งเจ้าทั้งข้าราชการและพลเมืองดังนี้ "...ลูกขุนมนตรีครุฑา...ทวยศรีแลคนทั้งหลายใครผู้ใดมีใจศรัทธาแลจักมาบูชา บ้างไหวแลนบพระเจดีย์แลพระบาทลักษณไชรี"¹³⁰ ความสามัคคีในการร่วมกันเข้าขบวนแห่ในการทำบุญทำทานร่วมกันจะเห็นได้จากความในศิลาจารึกที่กล่าวว่า "ก่อกมขอกหนทาง ย่อมตั้งกล้วยพฤกษ์ใส่ ร่มยวลดอกไม้ตามได้เทียบ ประทีปเผาธูปหอมตระหลบทุกแห่ง ปลุกธงปฎากทั้งสองปลากหนทาง ย่อมเรียงชั้นหมาก ชั้นพลูบูชา พิลมระบำ เต้นเล่นทุกฉัน...ด้วยเสียงสาธุการบูชาอีกุริยาพาทย์พิณฆ้องกลอง เสียงดังสิพอดังดินจักหล่มอันไชรี ศักราช 1281 ปีกุ(น)"¹³¹ เหล่านี้ย่อมแสดงให้เห็นว่าประเพณีในสมัยสุโขทัยนี้ย่อมโน้มมนำให้เกิดความสามัคคีร่วมกันระหว่างเจ้าข้าและพลเมืองทั่วไป

1.2 การเมืองการปกครองกับต่างเมือง เป็นที่น่าสังเกตว่าในสมัยสุโขทัยนี้ กษัตริย์โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระมหาธรรมราชาลิไทได้ใช้ประเพณีก่อให้เกิดศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องโน้มมนำจิตใจของชาวเมืองต่าง ๆ ที่ขึ้นกับกรุงสุโขทัยให้จงรักภักดีไม่ก่อการแตกแยกจากการเมืองการปกครองของสุโขทัย โดยศิลาจารึกเขาสุมณภูฏ พ.ศ. 1912 ได้กล่าวว่า การพาเจ้าเมืองเหล่านี้ไปบูชารอยพระพุทธรูปเพื่อ "กระทำบุญธรรม"¹³² โดยนำเจ้าเมืองเหล่านี้ไปบูชารอยพระพุทธรูปร่วมกัน ดังความว่า "ย่อมมนำคนทั้งหลายกระทำบุญธรรมบ่ขาดสักเมื่ออยู่ในสองแควได้เจ็ดชั่วจิงนำพลมา มีทั้งชาวสระหลวง สองแคว ปากยม พระบาง ชากังราว สุพรรณภาว นครพระชุม เบื้องใ...เมืองพาน เมือง...เมืองราด เมืองสะคำ เมืองลุมมาจายเป็นบริวาร จิงขึ้นมานบพระบาทลักษณอันคนหากประดิษฐานแต่ก่อนเหนือจอมเขาสุมณภูฏ"¹³³ นี้ จากการนำเจ้าเมืองและพลเมืองบริวารมากราบไหว้บูชาพระพุทธรูปจำลองนี้ จึงสันนิษฐานได้ว่าได้มีการนำพุทธประเพณีมาเป็นเครื่องโน้มมนำจิตใจพลเมือง เมืองบริวารให้ชื่อตรงจงรักต่อเมืองสุโขทัย

ประติษฐานพระพุทธบาทจำลองในสมัยพระมหาธรรมราชาลิไท ประเพณีก็เป็นเครื่องน้อมนำศรัทธาและให้ความสนุกสนานบันเทิงไปในเวลาเดียวกันด้วยเช่นกัน ดังความในการบรรยายชววนแห่งพระพุทธบาทว่า "ย่อมเรียงชั้นหมากชั้นพลูบูชาฟิลมระบำเต้นเล่นทุกฉัน...ด้วยเสียงคันทาสฎการบุษาคึกครียาพาทยพิณฆ้องกลองเสียงคังสิพอดังคินจกหล่มอันไชริ" 136

4) ประเพณีการบูชารอยพระพุทธบาทกับการแสดงออกทางด้านดนตรีและศิลปกรรม

ประเพณีในสมัยสุโขทัยนั้นเกี่ยวข้องกับการแสดงออกทางด้านดนตรีและการแสดงในรูปของการระบำรำฟ้อนอย่างสำคัญ เป็นที่น่าสังเกตว่าในการบูชาสิ่งเคารพทางศาสนา เช่น รอยพระพุทธบาท ชาวไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัยจะใช้ดนตรีและการฟ้อนรำเป็นพุทธบูชาด้วยเสมอ ทั้งชววนแท้ก็ประทับธงทิวอย่างสวยงาม ชั้นหมาก ชั้นพลูก็ประทับประดาอย่างงดงาม เครื่องดนตรีที่นำมาขับกล่อมชววนในสมัยนั้นก็เช่น พิณ ฆ้อง กลอง พร้อมทั้งมีการเห็นระบำถวายเป็นพุทธบูชา ดังความบรรยายชววนแห่งรอยพระพุทธบาทไปประติษฐาน ดังนี้ "รมยวลคอกไม้ ตามใต้เทียน ประทีปเผาฐูปหอมตระหลบทุกแห่งปลุกธงปฎากทั้งสองปลากหนทาง ย่อมเรียงชั้นหมาก ชั้นพลูบูชา ฟิลมระบำเต้นเล่นทุกฉัน...ด้วยเสียงสฎการบุษาคึกครียาพาทยพิณฆ้องกลองเสียงคังสิพอดังคินจกหล่มอันไชริ" 137 จะเห็นได้ว่าคนไทยเป็นผู้มีนิสัยรักดนตรีและศิลปกรรม ตลอดจนความสนุกสนานบันเทิง ประเพณีทางพุทธศาสนาย่อมมีการนำดนตรีและการประทับประดา การตกแต่ง และการระบำรำฟ้อนเข้ามาเกี่ยวข้องถือเป็นพุทธบูชาด้วยเสมอ ดนตรีและศิลปกรรมจึงเป็นเครื่องน้อมนำศรัทธานำมาสู่การปฏิบัติตามแนวพุทธศาสนา และส่งผลกระทบให้เกิดการพัฒนาทางด้านดนตรีและศิลปกรรมไปด้วยในเวลาเดียวกัน

4. พุทธประเพณีที่เนื่องด้วยพุทธศาสนาในวงจรชีวิตของบุคคลและสังคม

4.1 พุทธประเพณีที่เนื่องด้วยพุทธศาสนาในวงจรชีวิตของบุคคลในสมัยสุโขทัยนั้น
ตามหลักฐานจากศิลาจารึกสมัยสุโขทัยสามารถศึกษาวิเคราะห์ได้ 3 ประเพณี คือ

- 1) ประเพณีฉลองอายุและงานศพ
- 2) ประเพณีมิวช
- 3) ประเพณีการตั้งสมณศักดิ์และการปกครองคณะสงฆ์

4.1 ประเพณีฉลองอายุและงานศพ

4.1.1 ประเพณีฉลองอายุ

สาระสำคัญ : ในวงจรชีวิตของคนเรามีวาระสำคัญที่ถือว่าเป็น การเปลี่ยนสถานภาพทำให้ต้องเปลี่ยนบทบาทในชีวิตที่สำคัญอยู่ 4 ระยะ คือ การเกิด รวมทั้งการฉลองวันเกิดในแต่ละปี การเติบโตเป็นผู้ใหญ่ ซึ่งของไทยเราอาจจะได้แก่การ โทณจุก บวช การแต่งงาน และการตาย โอกาสสำคัญเหล่านี้ชาวไทยมักถือโอกาสทำบุญ เพื่อเป็นการรับโอกาสสำคัญเหล่านี้ สำหรับชาวไทยสุโขทัยจากศิลาจารึกแสดงให้เห็นถึงการ ตระหนักในความสำคัญของอายุ มีการทำบุญฉลองอายุด้วยการหล่อพระพุทธรูป ซึ่งสะท้อน ให้เห็นว่าชาวสุโขทัยได้ตระหนักถึงวันเวลาแห่งชีวิตที่ล่วงไป จึงถือโอกาสฉลองอายุด้วยการ ทำบุญเพื่อสะสมทานบารมี ศีลบารมี และภาวนาบารมี แสดงให้เห็นถึงความไม่ประมาทใน วันเวลาแห่งชีวิต ดังจะเห็นได้จากการฉลองอายุของพ่ออ้ายและแม่เฉา ซึ่งเป็นตัวอย่าง หนึ่งของประเพณีฉลองอายุสมัยสุโขทัย

"ด้วยกุศลผลบุญข้าหล่อพระพุทธรูปพิมพ์ ถ้วนวันเกิดทำบุญชาพระศรีรัตนตรัย พังพระ สักปรภณภิกขรรณ สรรพบริบูรณ์...อันนี้ชื่อผู้กระทำพระพิมพ์นั้นแล พ่ออ้ายได้เจ็ด สิบห้าปี วันได้คิบหมื่นเจ็ดพันห้าร้อยวัน กระทำพระถ้วนวันเท่าดังนี้ อันนี้ ส่วนแม่เฉาได้เจ็ดสิบห้าปี วันไชร์หมื่นเจ็ดพันห้าร้อยวัน กระทำพระถ้วนวัน ดังนี้"¹³⁸

บทบาทของประเพณีฉลองอายุ :

1) ประเพณีฉลองอายุ แสดงให้เห็นถึงองค์ความรู้คติความเชื่อ และค่านิยมของชาวสุโขทัย จากคำอธิษฐานเพื่อขออานิสงส์จากการสร้างพระพุทธรูปฉลอง เท้าอายุของชาวสุโขทัยในระดับชาวบ้านนั้น ได้แสดงให้เห็นถึงองค์ความรู้แท้ คติความเชื่อ ตลอดจนค่านิยมของชาวสุโขทัยเป็นอย่างดี

"กลับไปอานิสงส์ไปทั่วไตรภพสข สัตว์นิกธิตร ญาติสาธุชน ส่วนตนกุชชาขอ ไปเกิด เอกำเนกในคฤสัคคัลลพิตรพระไมตรี เมื่อพระศรีสรรเพชญ์เสด็จมาเป็น พระพุทธ ขอมมาอุทนต์ในกษัตริย์ตระกูล ไพเราะสุร เปรมปราษฎ์ อาจโอยทาน

หาญหัว ลือทั่วทุกแคว แสนสาธูษา ทนทั้งขง ธรรมเทศนาสม (เต็จ)
 พระเจ้า ขอเข้าบวชทรงผนวชชมนุญกุล บาดรจีพร ออย่าพัก กรโกนเกศเต็จ
 ตเลสตระบัก อรหันตหันสงสาร โดยพระไปนिरพานฟากฟ้า ขอได้เยี่ยงกู้อ่า
 อธิษฐานนี้แค่อันนี้ชื่อผู้กระทำพระพิมพ์แล..."¹³⁹

คำอธิษฐานเนื่องจากการทำพระพิมพ์ล้วนเท่าวันเกิดนี้แสดง
 ให้เห็นระดับความรู้ ความเชื่อ และค่านิยม ดังนี้

1. ในระดับความรู้แท้ ประเพณีฉลองอายุแสดงถึงความ
 รู้แท้ของชาวบ้านที่ปรารถนา "เต็จเลสตระบักอรหันตหันสงสาร" และ "โดยพระไป
 นีรพานฟากฟ้า"
2. ในระดับคติความเชื่อ แสดงให้เห็นความปรารถนา
 ในสุวรรค์สมบัติ ดังความว่า "ส่วนคนกู้อ่าขอไปเกิด เอากำเนกในดุสิต" และคติความ
 เชื่อพระศรีอารียเมตตรัย "เมื่อพระศรีสรรเพชญ์เสด็จมาเป็นพระพุทธ ขอมาดุบัติในกษัตริย์
 ตระกูล ไพเราะสุร เปรมปราชญ์ อาจโอยทาน หาญหัว ลือทั่วทุกแคว แสนสาธูษา
 ทนทั้งขง ธรรมเทศนาสม (เต็จ) พระเจ้า"
3. ในระดับค่านิยม ค่านิยมสำคัญในสมัยสุโขทัยซึ่งมีความ
 เชื่อมันศรัทธาในพระพุทธศาสนาอย่างจริงจัง ก็คือค่านิยมการออกบวช ทั้งนี้เพื่อบรรลุเป้า
 หมายสูงสุดในชีวิตคือ อรหันตผล ดังความว่า "ขอเข้าบวชทรงผนวชชมนุญกุล บาดรจีพร
 ออย่าพัก กรโกนเกศเต็จกาลสตระบักอรหันตหันสงสาร โดยพระไปนिरพานฟากฟ้า" และ
 ค่านิยมในเรื่องความเอื้อเฟื้อและความกตัญญูรู้คุณผู้มีคุณ เช่นการอุทิศผลบุญแก่หมุ่สัวร์ บิดา
 มารดา ตลอดจนญาติและสาธุชนทั้งหลาย "กัลปนาอนิสงสนไปทั่วไตรภพสบ สัตว์นกรบิคร
 ญาติสาธุชน"

2) ประเพณีฉลองอายุสะท้อนให้เห็นถึงองค์ประกอบของพฤติกรรม
"บุญ" สมัยสุโขทัย นอกจากการทำพระพิมพ์ล้วนเท่าอายุของพ่ออ้ายและแม่เจาแล้ว ก็มีการ
 บูชาพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ตลอดจนการฟังพระอภิธรรมเจ็ดคัมภีร์ และจากคำ
 อธิษฐานขอบุญกุศลจากการหล่อพระพุทธรูปก็ช่วยให้เกิดความเข้าใจในพฤติกรรม "บุญ"

ของชาวสุโขทัยว่า บุญคือการทำทาน "อาจโอยทาน หาดูหัว ลือทั่วทุกแดน"
 การสัปดาห์พระธรรมเทศนา "พันพิงขงุธรรมเทศนาสม (เค็จ) พระเจ้า" การบวช
 "ขอเข้าบวชทรงผนวชชมนุญ" และการอุทิศส่วนกุศลให้หมู่ญาติและหมู่สัตว์ในภพทั้งสาม
 "กัณนาอนาสงสันไปทั่วไทรภพสบ สัตว์นิกร บิครญาติสาธุชน" เป็นต้น

3) ประเพณีฉลองอายุสะท้อนให้เห็นลักษณะทางสังคมของชาว
สุโขทัยโดยเฉพาะ คือ ลักษณะครอบครัว นอกจากประเพณีฉลองอายุของชาวสุโขทัยแล้ว
 แม้ในประเพณีการสร้างวัดวาอารามก็แสดงให้เห็นลักษณะความรักสามัคคีและความสัมพันธ์
 ใกล้ชิดกันในระบบครอบครัวของชาวสุโขทัย มีการกล่าวถึงการทำบุญร่วมกันในหมู่ครอบครัว
 ใกล้ชิด เช่น พ่อแม่ลูกบ่อยครั้ง กรณีการสร้างพระพิมพ์ฉลองอายุก็เป็นการทำบุญร่วมกัน
 ระหว่างพ่ออ้าย แม่เจา และพ่ออ้ายผู้ลูก ซึ่งแสดงความรักสัมพันธ์ใกล้ชิดในหมู่ครอบครัว
 และวงศ์ญาติญาติ ดังจารึกแผ่นศิลาที่วัดมหาธาตุ ที่กล่าวว่า "อันนี้ชื่อผู้กระทำพระพิมพ์
 นี้แล พ่ออ้ายได้เจ็ดสิบห้าปี วันไฉนหมื่นเจ็ดพันห้าร้อยวัน กระทำพระถ้วนวันเท่าตั้งนี้
 อันนี้ส่วนแม่เจาได้เจ็ดสิบห้าปี วันไฉนหมื่นเจ็ดพันห้าร้อยวัน กระทำพระถ้วนวันตั้งนี้
 พ่ออ้ายผู้ลูกและเขียนและกระทำด้วยทานตั้งนี้"¹⁴⁰

4.1.2 ประเพณีงานศพ

สาระสำคัญ : ประเพณีงานศพหากมองในระบบสังคมแล้วจะเห็น
 ได้ว่ามีความสำคัญแก่สมาชิกในสังคมไม่น้อย เพราะเป็นการสูญเสียสมาชิกในสังคมไป
 ประเพณีศพจึงจัดขึ้นด้วยวัตถุประสงค์ใหญ่ 3 ประการ คือ เพื่อเป็นการทำบุญอุทิศส่วนกุศล
 ให้แก่ผู้ตายตามความรู้และความเชื่อในศาสนานั้น ๆ เพื่อเป็นการสืบทอดทรัพย์สินตำแหน่งและ
 หน้าที่ของผู้ตายให้แก่สมาชิกอื่นในสังคมต่อไป และเพื่อเป็นการปลอบประโลมใจเครือญาติ
 ใกล้ชิดของผู้ตาย จากศิลาจารึกสมัยสุโขทัยนั้นไม่มีที่ใดกล่าวถึงพิธีศพของผู้ตายโดยทั่วไป
 มีเพียงศิลาจารึกวัดป่าแดง หลักที่ 1 เท่านั้นที่กล่าวถึงพิธีศพของพระสงฆ์ คือพระมหาภัก-
 ญาณเถร เจ้าอาวาสวัดป่าแดง ซึ่งมรณภาพเมื่อ จ.ศ. 723 (1904) ศิลาจารึกได้กล่าว
 ถึงการที่กษัตริย์เสด็จมาสักการะบูชาศพ และมีพิธีมอบตำแหน่งเจ้าอาวาสองค์ใหม่โดยกษัตริย์
 จะนำเอาผ้าสังฆาฏิจากเจ้าอาวาสองค์เก่าที่มรณภาพมาพาดบ่าถือเป็นการให้พรมอบตำแหน่ง
 เจ้าอาวาสองค์ใหม่แก่พระสังฆปริณายกที่มีนามว่า พระบรมครูติโลกคิลกะศิริตณศีลคณธวัณวาสี

ธรรมกิตติสังฆราชสามเณรเจ้า ดังนี้ "จึงให้ไปบอกแก่มหาธรรมราชาผู้ไปถึงสุโขทัย
ท่านมหาธรรมราชาเสด็จมาค้ำค้ำท่าน เมื่อสั่งการท่าน มหาธรรมราชาผู้ไปถึงเอาผ้า
สังฆาฏิอันมหากัลยาณเถร...ค้ำเรา จึงให้พรแก่เราดังนี้ จุ่ง เจ้ากู...นเียงเหิง
อยู่กระทำศาสนา พระเจ้า เมื่อน้ำจุง...ธรรมารมณทั้งหลายนี้ไว้แก่เจ้ากู" 141

บทบาทของประเพณีสมัชชสุโขทัย :

1) ประเพณีศพพระเถระชั้นผู้ใหญ่สมัชชสุโขทัยสะท้อนให้เห็น
ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองกับสถาบันสงฆ์ เป็นธรรมเนียมประเพณีมาแต่ครั้งกรุงสุโขทัย
ที่กษัตริย์จะต้องเสด็จมาในงานบำเพ็ญกุศลถวายในงานศพพระเถระชั้นผู้ใหญ่ เป็นความสัมพันธ์
ใกล้ชิดระหว่างผู้ปกครองบ้านเมืองกับสถาบันสงฆ์ ซึ่งมีผลในแง่การเมืองการปกครอง เพราะ
พระสงฆ์ย่อมเป็นที่เคารพสักการะบูชายึดเหนี่ยวใจของไพร่บ้านพลเมือง ความสัมพันธ์ใกล้ชิด
ระหว่างสองสถาบันนี้ย่อมส่งผลดีแก่ระบบการเมืองการปกครอง นอกจากนี้แล้วยังแสดงให้เห็น
เห็นว่ากษัตริย์มีส่วนในการพิธีแต่งตั้งพระเถระชั้นผู้ใหญ่ เมื่อมีการประชุมในหมู่สงฆ์คัดเลือก
เจ้าอาวาสมาแล้ว กษัตริย์ในสมัชชสุโขทัยจะเป็นผู้ทำพิธีแต่งตั้งเจ้าอาวาส โดยการวางผ้า
สังฆาฏิของเจ้าอาวาสองค์เก่าบนบ่าองค์ใหม่ พร้อมกับถวายพระพรให้อยู่ปฏิบัติกิจทางศาสนา
ต่อไป สถาบันสงฆ์กับสถาบันกษัตริย์จึงมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกันมาตั้งแต่สมัชชสุโขทัยนั้นแล้ว

2) ประเพณีศพสะท้อนให้เห็นระบอบประชาธิปไตยในหมู่สงฆ์ใน
สมัชชสุโขทัย ในการคัดเลือกเจ้าอาวาสองค์ใหม่นั้น เจ้าอาวาสองค์เก่าที่อาพาธหนักให้เรียก
ประชุมพระภิกษุสงฆ์ และฝูงชีฟ้าขาว ซึ่งอาจหมายถึงนักบวช อุบาสก อุบาสิกา ในสมัยนั้น
มาประชุมเลือกเจ้าอาวาสองค์ใหม่ เป็นการเลือกตั้งโดยความสมัครใจของทุกฝ่าย มิได้เกิด
จากการแต่งตั้งโดยเจ้าอาวาสองค์เก่าผู้มีอำนาจเดิม หรือกษัตริย์ผู้ปกครองแต่งตั้งแต่เพียง
อย่างเดียว ต่อเมื่อเลือกผู้สมควรดำรงตำแหน่งได้แล้วกษัตริย์จึงมากระทำพิธีแต่งตั้งเจ้าอาวาส
ให้ในภายหลัง

"ในวัดป่าแดงนี้ กลอยท่านเป็นพยาธิ ...ภิกษุสงฆ์ด้วยฝูงชีฟ้าขาวมาवलกัน
แล้วค้ำนี้...ใจกุนักและเราจักไว้อาวาสธรรมารมณอันมี...แก่ผู้ใดควรเป็น
ฝูงภิกษุสงฆ์ทั้งหลาย" 142

4.2 ประเพณีบรรพชาอุปสมบท

สาระสำคัญ : ประเพณีบรรพชาอุปสมบทแม้จะเป็นประเพณีทางพระพุทธศาสนาโดยตรงมีมาตั้งแต่ครั้งพุทธกาล แต่เนื่องจากสัมพันธ์ใกล้ชิดกับวงจรชีวิตของบุคคล จึงจัดรวมมาอยู่ในประเพณีวัฏจักรชีวิต ในสังคมไทยการบรรพชาอุปสมบทมีจุดหมายใหญ่แยกออกเป็น 3 ประการ คือ เพื่อปฏิบัติเป็นไปเพื่อความหลุดพ้น เพื่อประเพณีในการได้รับการอบรมสั่งสอนทางธรรม เป็นการเตรียมบุคคลเพื่อรับสถานภาพผู้ใหญ่ผู้มีความรับผิดชอบต่อครอบครัวได้เป็นอย่างดี และเพื่อแก้ปัญหาชีวิตทางโลก เช่น เมื่อประสบเคราะห์กรรมหรือความผิดหวังจากชีวิตจึงออกบวชเพื่อแก้ปัญหา ได้แก่การบวชเมื่อเจ็บป่วยหรือหนีทหาร เป็นต้น ตามประวัติความเป็นมาแต่ครั้งพุทธกาลนั้น ผู้ที่บรรพชาเป็นสามเณรรูปแรกคือพระราहुล ซึ่งเป็นโอรสเจ้าชายสิทธัตถะพระราชกุมาร ถือเป็นพุทธประเพณีในการบรรพชาผู้ที่มีอายุต่ำกว่า 20 ปีมาแต่ครั้งนั้น ส่วนการอุปสมบทนั้น ผู้ที่อุปสมบทองค์แรกคือพระอัญญาโกณฑัญญะ การบวชแต่ครั้งพุทธกาลนั้นมี 3 วิธี คือ

1) บวชโดย "เอหิภิกขุอุปสัมปทา" คือ พระพุทธเจ้าทรงบวชให้เอง มี "พระอัญญาโกณฑัญญะ" บวชโดยวิธีนี้เป็นรูปแรก

2) บวชโดย "ติสรณคมนุปสัมปทา" พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้สาวกทั้งหลายบวชกุลบุตรแทนพระองค์

3) บวชโดย "อุฏฺฐิติจตุคฺคถรรพมวจา" พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้พระสาวกบวชพระราชพรหมณ์เพื่อแสดงความกตัญญูกตเวที ด้วยวิธีนี้ และทรงยกเลิกการบวชโดย "ติสรณคมนุปสัมปทา" ตั้งแต่นั้นมา และยึดการบวชโดย "อุฏฺฐิติจตุคฺคถรรพม" เป็นประเพณีสืบมาจนปัจจุบันนี้

ประเพณีการบรรพชาอุปสมบทสมัยสุโขทัย

1) การบรรพชาอุปสมบทระดับภิกษุตรี

พระมหาธรรมราชาลิไททรงเป็นพระมหากษัตริย์ไทยพระองค์แรกที่มีหลักฐานว่าออกผนวชในพระบวรพุทธศาสนา และผนวชถึงสองครั้งใน พ.ศ. 1904 ครั้งหนึ่ง และพ.ศ. 1927 อีกครั้งหนึ่ง เป็นแบบอย่างสำหรับกุลบุตรชาวไทยที่จะบวชเมื่ออายุสมควร

จากแนวสันนิษฐานการบรรพชาอุปสมบทของพระมหาธรรมราชาลิไทยของ พ.ณ.ประมวลมารค ที่กล่าวว่า "ในสมัยสุโขทัยมีพุทธศาสนาสองนิกายเป็นอย่างน้อย คือสาวกยานที่พ่อขุนราม คำแหงนำมาจากนครศรีธรรมราช (นิกายนี้เดิมมาจากอภัยคีรีศรีลังกา) และที่พระยาลิไทย นำมาจากเมืองพันท เป็นเถรวาทจากมหาวิหารศรีลังกา นิกายนี้เข้ามาเดิมตั้งแต่สมัยพระ อโศกมหาราชแล้ว เมื่อพระโสณะอุตระ นำมาสุวรรณภูมิ แต่คงจะจางหายไปมาจาก สุโขทัย พระยาลิไทยจึงได้นำเข้ามาใหม่จากเมืองพันท"¹⁴³ จากการที่สุโขทัยมีสองนิกาย จึงเกี่ยวกับการผนวชของพระธรรมราชาลิไทย และทำให้ทราบถึงประเพณีการย้ายคณะ นิกายในสมัยนั้นซึ่งจะต้องบวชใหม่ และเริ่มต้นนับปีพรรษาใหม่เมื่อย้ายนิกาย เนื่องจาก พระมหาธรรมราชาลิไทยต้องพระประสงค์จะบวชในลัทธิเถรวาทจากเมืองพันท มิใช่ลัทธิสาวก ยานที่พ่อขุนรามคำแหงนำมาจากนครศรีธรรมราช ท่านจึงส่งพระไปนิมนต์พระสวามีสังฆราชชื่อ อุทุมพรมาจากเมืองพันท ส่วนพระคู่สวดของพระองค์สององค์คือ พระบรมครูติโลกติลกแห่งวัด ป่าแดงศรีสัชชาลัย และพระมหาสมณเถรชาวสุโขทัย เดิมอยู่นิกายเก่าจึงต้องบวชใหม่ใน สำนักพระสังฆราชอุทุมพรที่เมืองพันท จากหลักฐานของ พ.ณ.ประมวลมารคที่อ้างถึงจารึก วัดป่าแดงแผ่นที่ 1 ว่า "ท่านเอาอุปสมบทในคามวาสี ศักราชได้ 705 (พ.ศ. 1886) ในปีมะแม เดือนหกออกสิบเอ็ดค่ำวันจันทร์ เมื่อท่านเอาอุปสมบทในอรัญญวาสีไชรี ศักราชได้ 719 (พ.ศ. 1900) ปรีะกาเดือนหกออกหกค่ำวันอังคาร"¹⁴⁴ เมื่อท่านบวชใหม่เพราะ ย้ายนิกายจึงต้องเริ่มนับพรรษาใหม่ พอได้ห้าพรรษาแล้วจึงเป็นนิสสัยมุตตะกะเป็นพระคู่สวดได้ พระมหาธรรมราชาลิไทยซึ่งเดิมต้องการผนวชในปี พ.ศ. 1900 เพื่อฉลองพุทธชยันตีเพื่อให้ พระพุทธศาสนาอยู่ได้ห้าพันปี จึงต้องเลื่อนไปผนวชปี พ.ศ. 1905 เพราะต้องรอพระคู่สวด ให้ได้นิสสัยมุตตะกะนั่นเอง นอกจากบวชพระคู่สวดแล้วยังมีการบวชพระอันตบที่มาจากศรีสัชชาลัย และสุโขทัยอีกเป็นมากในสำนักพระมหาสังฆราชเมืองพันท เพื่อรอมมาเป็นพระอันตบในการผนวช พระมหาธรรมราชาลิไทย ตั้งความในศิลาจารึกวัดป่ามะม่วง หลักที่ 1 ที่กล่าวถึงการบรรพชา ดังนั้

"...พระยาศรีสุริยพงศ์รามมหาธรรมราชาธิราช หากสมาทานทศศีลเป็นคาบส หน้าพระพุทธรูปทองอันประดิษฐานไว้เหนือราชมนเทียรอันตนแต่ง...วันนั้นแล แล้วจึงอัญเชิญมหาสามีสังฆราชด้วยเถรานุเถระภิกษุสงฆ์ทั้งหลาย ขึ้นเมื่อถึงราช

มนเทียร...องจิง...บวชเป็นสามเณรที่นั่น เมื่อจักคีสนั้น พระยาศรีสุริ (ย) พงศ์ราม (มหา) ธรรมราชาธิราช จึงจักยื่นมือ นพพระพุทธทอง นบทั้งพระ ปิฎกไตร บไว้ ที่นั่น นบทั้งมหาสามีสั่งมราช จึงจักอธิษฐานว่าดังนี้ด้วย" 145

จากจารึกทำให้เราทราบประเพณีการบรรพชาของสุโขทัยว่ากระทำใน พระราชมณเฑียร เป็นการบรรพชาแบบเรียบง่าย โดยการอาราธนาพระมหาสามีสั่งมราช พร้อมด้วยพระเถรานุเถระเป็นผู้บรรพชาให้ หน้าพระสุวรรณภูมิมากร มีการรับศีล ละราช-สมบัติออกบรรพชาเป็นสามเณรถือสิกขาบท 10 ข้อ กราบนมัสการพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นอันเสร็จพิธี เป็นการบรรพชาตรงตามหลักพุทธศาสนาโดยไม่ต้องมีพิธีการ ฟู่มเพื่อยอื่น ๆ ประกอบอีกเลย

การผนวช เมื่อบรรพชาแล้วก็เสด็จไปอุปสมบทเป็นภิกษุ ณ พัทธสีมา วัดป่ามะม่วง จำพรรษา ณ ที่นั้น ดังคำแปลศิลาจารึกวัดป่ามะม่วง พระนิพนธ์สมเด็จพระ มหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ดังนี้

"ครั้นทรงผนวชแล้วเสด็จลงจากพระมหาสุวรรณเทมปราสาท ทรงไม้เท้าจรด จรดลด้วยพระบาท เสด็จพระราชดำเนินไปป่ามะม่วง...หินสาธเข้าพรรษาวันนั้น ...จึงเสด็จบรรพชาเป็นภิกษุในระหว่างพัทธสีมา นั้น" 146

การลาผนวช กว้รลาผนวชของพระมหากษัตริย์ในสมัยสุโขทัยนั้น เป็นธรรมเนียมที่ทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนจะต้องประชุมเชิญให้ลาผนวช ดังนี้

"ลำดับนั้นบรรดามนตรีอำมาตย์ไทรราชบัณฑิตวิทยาจารย์ เศรษฐีมหาศาลราช ประยูรวงศ์านุวงศ์จ้านงจิต พร้อมกันประชุมเชิญพระองค์ให้ลาผนวช สมเด็จพระ บพิตรตรัสให้ประชุมมณเฑียรพระสงฆ์เถรานุเถระทั้งปวงปรึกษาพร้อมทั้งพระราชประยูร วงศ์านุวงศ์ และเสวกามาตย์ในสันตาคารสถานชื่อสันตศิลา เห็นพร้อมยอม แล้วพระองค์ทรงพระกรุณาแก่สรพสัตว์บรรพชิตเพื่อจะให้รู้ธรรมเนียมลาผนวช แล้วพระองค์ก็ออกพระโอษฐ์เป็นคาถาเปล่งวาจาลาผนวช สลักผ้ากาสาพัสตร ทั้งปวงแล้ว พระองค์ก็ทรงเครื่องราชกกุธภัณฑ์อันตราไชบโภคสำหรับกษัตริย์ เสวกามาตย์ราชกวีมนตรีทั้งหลายตั้งการอภิเษกอีกครั้งหนึ่ง แล้วถวายพระนาม

ใหม่ว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้ากษัตริย์มหาดิศรไมตรีราชธิดาธิราช เจ้าแผ่นดิน
กรุงศรีสัตนาลัยสุโขทัย"¹⁴⁷

ในการลาผนวชนพระมหาธรรมราชาลิไทต้องการจะกำหนดธรรมเนียมการ
ลาผนวช ซึ่งเมื่อหม้อข้าราชการทุลเชื้อลาผนวชแล้ว การลาผนวชตามแบบฉบับเดิมก็เป็น
ไปแบบง่าย ๆ คือ กล่าวคำลาผนวช ถอดผ้ากาสาหวัดสร หลังจากนั้นก็เป็นที่ที่จะ
ต้องทำพิธีราชาภิเษกอีกครั้งหนึ่ง เพราะการผนวชถือว่าเป็นการสละราชสมบัติทิ้งปวงไปแล้ว

การผนวชของระดับกษัตริย์อีกองค์หนึ่งสมัยสุโขทัยที่น่าสนใจคือ การผนวช
ของสมเด็จพระมหาเถรศรีศรัทธาราชจุฬามณีศรีรัตนลังกาที่ปมทาสามีเป็นเจ้า ผู้เป็นบุตร
พระยาคำแหง (พระราม) และเป็นหลานพ่อขุนผาเมือง มีประเด็นที่น่าสนใจคือการเตรียมตัว
ก่อนผนวช ซึ่งส่วนหนึ่งคงเกิดมาจากพระอัยยาศัย ได้แก่การถือศีล ทำบุญ ทำทาน
ตักบาตร ปฏิบัติสมาธิ ภาวนากระทำความเพียร ซึ่งกล่าวว่าปฏิบัติตามแบบอย่างลังกา
เป็นการผนวชเพื่อหวังความหลุดพ้น ซึ่งแนวสันนิษฐานหนึ่งกล่าวว่าเพื่อหลีกเลี่ยงปัญหาทาง
ด้านการเมืองจึงออกผนวช

"เจ้าพระมหาเถรศรีศรัทธาราชจุฬามณี หลานพ่อขุนผาเมืองนั้นผู้หลวก มักกระ
ทำบุญกระทำความดี มักโอยทานทุกเมื่อบัดคิดแค้น จักให้แก่ท่านแต่งแ่งสะอาดงาม
นักษณา จึงโอยทานมิดตบาต โอยทานบมิขาดสักวัน โอย...สิบห้าคาบแล...
มักฉันทุกวันตั้งอันแล มักจำศีลภาวนาอยู่กลางป่ากลางดงหลงอดฉันใบพง...
ลูกหมากรากไม้ มีวัตรปฏิบัติเยื่องสิงหลทุกอัน... มักกระทำเพียรพยายาม
กลางค้ำบ่ยื่น กลางคั้นบ่อยู่ เพียรปรารณาโพธิสมภาร"¹⁴⁸

ในกรณีของมหาเถรศรีศรัทธานี้ก่อนผนวชก็ได้มอบมเหสีและพระธิดาสององค์
ให้แก่ผู้มาขอ เป็นการดำเนินตามรอยทางของพระเวสสันดรโพธิสัตว์ทั้งนี้ตั้งความปรารณา
เป็นพระพุทธเจ้าองค์หนึ่งในอนาคต

"แต่งแ่งลูกสาวสองคน ใส่ทองปลายขนแหวน...ย...นักษณา โอยทานให้
แก่ท่านมาขอด้วยมหาศรัทธาเมีย...ก...แต่งแ่งเล็งกุมารูปงามแก่ตา โอยทาน
ให้แก่ท่านผู้มาขอและออกบวช...ปรารณาเป็นพระพุทธรมาอุคม จึงภิเษกรม
ออกจากรัตนภูมิสหยาบาตร"¹⁴⁹

2) การอุปสมบทของสามัญชน สมัยสุโขทัยนั้นเมื่อกษัตริย์มีศรัทธาเลื่อมใส ออกผนวชแล้ว ชำราชบริพารก็ถือเป็นแบบอย่าง ออกบวชเพื่อถวายพระราชกุศลแก่พระมหากษัตริย์ พระมหาเทวี ซึ่งการบวชทั้งนี้เป็นการบวชทั้งครอบครัว ทั้งหญิงและชาย คือบวชทั้งลูก หลาน และเมีย ผู้หญิงบวชในสมัยนี้คงเป็นการบวชชื่ คังกรณีการบวชของพนมไสคำ

"พนมเห็น ใจขึ้นหนักหนาสรธาทรธาติแรก เอนกไมตรีโมทนาเคารพนบเข้า บวชทรงผนวชเป็นภิกษุในสำนักมหาธรรมราชา เมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชาเสวยพิราลัย ไคลจากพรากเสีย พนมเข้าบวชในสำนักมหาเถรพุทธสาคร...ให้บุญไปแก่พ่อแม่ พี่น้องพวกพ้อง เผ่าพันธุ์ อันเหง้า เจ้าไทยอันไปสู่ปรโลกทัน ถัดนั้นมหาเทวีสรรคลาไลไปโสด พนมเข้าบวชในสำนักมหาเถรอนุราช อันลูกแต่สิ่งหลมา พนมถวายแก่พระเจ้า แล้วบวชเมีย บวชลูก บวชหลาน บวชข้า"¹⁵⁰

ในกรณีของพนมไสคำ แสดงให้เห็นว่าเมื่อเปลี่ยนสำนักไม่ว่าจะเป็นกรณีใด เช่น พระมหากษัตริย์สวรรคตไปแล้ว หรือเข้าอยู่ในสำนักมหาเถรองค์ใหม่ จะต้องบวชใหม่ในสำนักนั้น เช่นในกรณีของพระคู้สวดเพื่อผนวชพระมหาธรรมราชาลิไทก็เช่นกัน

ส่วนการบวชเนื่องจากประสบปัญหาชีวิต เช่น ปัญหาทางด้านสุขภาพ ก็มีปรากฏมาแล้วตั้งแต่สมัยสุโขทัย เช่น กรณีนายศรีโยธา ออกบวชเพราะแมงคาเข้าหู ทำให้รับราชการต่อไปไม่ได้ และขออธิษฐานอานิสงส์ได้เป็นพระพุทธเจ้าองค์หนึ่ง ขอเป็นพระโหสิสัตว์ พาสัตว์ทั้งหลายเข้าสู่นิพพาน

"จึงนายศรีโยธา หัวปากแมงคาเข้าหู จักเอาราชการบมิได้ จึงอำลาพระยาศรีไสยณรงค์สงคราม โอบบวช ในเดือน 3 ขึ้น 8 ค่ำ...ด้วยผลอานิสงส์ อันกุโณเกล้า เข้าบวช ในศาสนา พระเจ้าก็...ขอกุจงได้เป็นพระเจ้าองค์หนึ่งในอนาคตกาล จะมาภายพาลหน้าโพ้น และจะเอาสัตว์ทั้งหลายข้ามพ้นจากโอฆสงสาร"¹⁵¹

ประเพณีการอุปสมบทของชาวสุโขทัยได้แพร่หลายไปยังล้านนา เช่น ในสมัยพระเจ้ากือนาอาราธนาพระสุมนมหาเถรพระภิกษุสุโขทัยไปล้านนา ทำให้คนเชียงใหม่ ทรินุชชัย มีศรัทธาออกบวชถือศีล ดังนี้ "อยู่ในภายกุมกามเชียงใหม่ที่นั่นก็ดี ผูกคนอันมีในเมืองทรินุชชัยก็ดี เขามีใจศรัทธาแก่พระมหาเถรเป็นเจ้า บางคนเข้าบวชจำศีลกระทำ วิระอันดีแห่งสำนักพระมหาเถรเป็นเจ้า"¹⁵²

บทบาทของประเพณีบรรพชาอุปสมบทในสมัยสุโขทัย

1) ประเพณีบรรพชาอุปสมบทเป็นไปเพื่อจุดประสงค์ในด้านองค์ความรู้แท้ คตินิยมและค่านิยมในสมัยสุโขทัย บทบาทของประเพณีบรรพชาอุปสมบทสะท้อนให้เห็นจุดมุ่งหมายในการบรรพชาอุปสมบทว่ามีแตกต่างกันหลายระดับและหลายประการดังนี้

1.1 เพื่อองค์ความรู้แท้ เป็นการบวชเพื่อออกปฏิบัติธรรมอันได้แก่ การออกธุดงค์วัตร ปฏิบัติสมาธิภาวนา โดยจุดมุ่งหมายเพื่อบรรลุพระนิพพาน เช่น กรณี สมเด็จพระมหาเถรศรีศรัทธาราชจุฬามณี ดังความในศิลาจารึกว่า "มักกระทำเพียร พยายามกลางค้ำขันธ์ กลางคินบ่ออยู่ เพียรปรารณาโพธิสมภาร..."¹⁵³ และปรารณา เป็นพระพุทธรูปคุดม"¹⁵⁴ และการบวชของเจ้าเทพรุจี อธิษฐานขอผลบุญจากการบวช ดังนี้ "ส่วนกุไช้ปรารณาโพธิสมภาร"¹⁵⁵

1.2 เพราะคติความเชื่อเรื่องพระโพธิสัตว์ เช่น จากการผนวชของพระมหาธรรมราชาลิไท ทรงตั้งสัตยาธิษฐานดังนี้ "เดชกุศลแต่หนหลังและผลบุญที่ อาตมาบรรพชาอุปสมบทต่อพระบวรพุทธศาสนาคราวนี้ อาตมาไม่ปรารณาสมบัติอินทร์พรหม และจักรพรรดิสมบัติหามีได้ ปรารณาเป็นองค์พระพุทธเจ้านำสัตว์ข้ามไตรภพนี้เทอญ"¹⁵⁶ และจากการบวชของนายศรีโยธา ดังนี้ "ด้วยผลอันสงสันกุโณเกล้า เข้าบวช ในศาสนาพระเจ้านี้...ขอกุจงได้เป็นพระเจ้าองค์หนึ่งในอนาคตกาล จะมาภายพางหน้า โห้น และจะเอาสัตว์ทั้งหลายข้ามพ้นจากโฆสงสาร"¹⁵⁷

1.3 เพราะค่านิยมในสมัยสุโขทัย

1.3.1 ค่านิยมเรื่องความกตัญญู การบวชเป็นการอุทิศส่วนกุศลไปให้แก่ บิดามารดาและผู้มีพระคุณ เช่น ถวายเป็นพระราชกุศลแก่พระมหากษัตริย์ที่สวรรคตไปแล้ว เช่น การบวชของพนมไสคำ ดังนี้

"เมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชา เสด็จพิราลัยโคลงจากพรากเสีย พนมเข้าบวช
ในมหาเถรพุทธสาคร...ให้บุญไปแก่พ่อแม่พี่น้องพวกห้องเผ่าพันธุ์อันเหง้า เจ้าไทย
อันไป สู่ปรโลกหุ่น ถิ่นนมหาเทวีสวรรคลาไลไปโสด พนมเข้าบวชในสำนักมหา
เถรอนุราช"¹⁵⁸

และจากการบวชของเจ้าเทพูจื่ออานิสงส์การบวช
ข้อหนึ่งเพื่อส่งบุญกุศลแก่พ่อแม่ ครูอาจารย์ อุปัชฌาย์ ตลอดจนเจ้ากษัตริย์ เทพยคา
ตลอดจนสัตว์เดรัจฉานและเปรต ดังนี้

"อันหนึ่งอานิสงส์ อันญาติบวชในศาสนาพระเจ้ากิติ อันญาติสร้างไว้ในศาสนา
พระเจ้ากิติ กุศลปานบุญส่งไปแก่ครูอุปัชฌาย์ พ่อแม่ผู้เฒ่าผู้แก่ญาติ แก่ท้าว
แก่พระยา แก่เทพยคาทั้งหลาย และสัตว์อันไปตกนรกกิติ อันได้เป็นเปรตศิริจ
ฉานกิติ จงได้ความสุขทุก ๆ คน โพระผลอานิสงส์อันญาติสร้างในศาสนาพระ
เป็นเจ้าไว้ดังนี้"¹⁵⁹

การบวชเพื่ออุทิศส่วนกุศลให้แก่พ่อแม่ ญาติ ครู
อุปัชฌาย์อาจารย์ ตลอดจนสรรพสัตว์ทั้งหลายนี้ เป็นที่น่าสังเกตว่าในสมัยก่อนนั้นก็ยังมี
เป็นความนิยมบวชเพื่อทดแทนพระคุณผู้มีคุณ เช่น พ่อ แม่ และบางครั้งมีการบวชเพื่อ
ถวายเป็นพระราชกุศลแก่พระมหากษัตริย์ในวาระโอกาสที่สำคัญต่าง ๆ เช่น วันเฉลิม-
พระชนมพรรษาครบ 5 รอบ เป็นต้น แนวทางปฏิบัติคือการบวชเพื่อค่านิยมในด้านความ
กตัญญูนี้จึงถือไว้ว่ามีกำเนิดมาตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัยแล้ว

1.3.2 ค่านิยมในการออกบวชเพื่อแก้ปัญหาชีวิต พระพุทธ
ศาสนาถือว่าเป็นที่พึ่งหลักทางใจของชาวไทยมาช้านานแล้ว เมื่อประสบเคราะห์กรรมในชีวิต
การหันเข้าหาศาสนาโดยการบวชจึงเป็นวิธีการที่เกิดขึ้นมาแต่ครั้งกรุงสุโขทัย เช่นกรณี
นายศรีโยธา แมงคาเข้าหู ทำให้รับราชการไม่ได้จึงลาออกจากราชการเพื่อออกบวช
ดังนี้ "จึงนายศรีโยธา หัวปากแมงคาเข้าหู จักเอาราชการบมิได้ จึงอำลาพระยาศรี
ไสยรณรงค์สงคราม โอบบวช ในเดือน 3 ขึ้น 8 ค่ำ วันพฤหัสบดี ฉลุนกษัตริย์ศก"¹⁶⁰
นอกจากนี้แล้วในระดับชนชั้นปกครองอาจมีการออกบวชเพื่อแก้ปัญหาทางด้านการเมือง เช่น
กรณีสมเด็จพระเจ้ามหาเถรศรีศรัทธาราชจุฬามณี ๆ เป็นต้น

2) ประเพณีบรรพชาอุปสมบทสะท้อนให้เห็นถึงสื่อการใช้ศรัทธานำพระพุทธศาสนาเข้าสู่ประชาชน ในสมัยพระมหาธรรมราชาลิไทซึ่งเป็นสมัยที่ใช้ศรัทธานำปัญญาประเพณีบรรพชาอุปสมบทในสมัยนี้สะท้อนให้เห็นถึงการใช้ศรัทธานำโดยการนำคติความเชื่อเรื่องพระโพธิสัตว์ และคติความเชื่อเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์มาเกี่ยวข้องกับการบรรพชาอุปสมบทของพระองค์อย่างชัดเจน เช่น การตั้งสัตยาธิฐานของพระมหาธรรมราชาลิไทที่ทรงผนวชก็เพื่อ "ปรารถนาเป็นองค์พระพุทธเจ้านำสัตว์ข้ามไตรภพนี้เทอญ" และเมื่อรับสรณคมน์ต่อพระอุปัชฌาย์แล้ว ก็เกิดอิทธิปาฏิหาริย์ ดั่งจารึกวัดป่ามะม่วงบันทึกไว้ดังนี้

"อิฐฐานดังนี้แล้วจึงรับสรณคมน์ต่อพระอุปัชฌาย์ ขณะนั้นแผ่นดินไหวทั่วทุกทิศเมืองสุโขทัย ครึ่งทรงผนวชแล้วเสด็จลงจากพระมหาสุวรรณหมปราสาททรงไม้เท้าจรดจรดด้วยพระบาทเสด็จพระราชดำเนินไปป่ามะม่วง ขณะประคิฐฐานผ้าพระบาทลงยังพื้นธรณี ปฐพีก็หวั่นไหวใหญ่ยิ่งทั่วทุกทิศ ทินสาธเข้าพรรษาวันนั้นจึงเสด็จออกเสวยพระโขรส ขณะนั้นไม่ควรเลยสรรพไม้อายุเสพย์นานาอากาศคาชสุรียาเมฆา จันทรปราบตกับคาราฤกษ์ทั้งปวงยิ่งกว่าทุกวันด้วยฉะนั้นจึงเสด็จบรรพชาเป็นภิกษุในระหว่างพัทธสีมา นั้น ขณะนั้นนคราชนิ่งอยู่โดยบูรพทิศเมืองสุโขทัยนั้นยกพันพานขึ้นสูงพันคนแปรตาไปเฉพาป่ามะม่วงนั้น เห็นรอยผุดพลุ่งกลางอากาศลงต่อแผ่นดิน อนึ่งเวลานั้นได้ยินเสียงระฆังดนตรีดุริยางค์ไพเราะไกลโสตของชนเป็นอันมาก จะพรรณานับมิได้ แต่บรรดามหาชนที่มาสโมสรสนิบัติในสถานนั้น ย่อมเห็นการอัศจรรย์ประจักษ์ทุกคน เหตุด้วยเสด็จออกทรงบำเพ็ญพระบารมี"¹⁶¹

ประเพณีบรรพชาอุปสมบทจึงแสดงให้เห็นถึงคติความเชื่อเรื่องพระโพธิสัตว์ และอิทธิปาฏิหาริย์ที่นำมาใช้เป็นสื่อในการนำประชาชนให้เกิดความศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา และในองค์พระมหากษัตริย์ แม้ในการผนวชก็แสดงให้เห็นความมหัศจรรย์จนต้องจารึกให้ชนรุ่นหลังได้ประจักษ์ในพระบารมีเป็นพระเกียรติยศไปในภายหน้า จึงก่อให้เกิดประโยชน์แก่พระศาสนาเอง และเป็นประโยชน์ต่อความศรัทธาเลื่อมใสในองค์พระมหากษัตริย์เป็นประโยชน์ต่อการ เมืองการปกครองต่อไป

ทั้งหลายชั้นเมื่อถึงราชมนเทียร...องค์บวชเป็นสามเณรที่นั่น" และการผนวชที่บันทึกว่า "ทินสาธเข้าพรรษานั้น...จึงเสด็จบรรพชาเป็นภิกษุในระหว่างพัทธสีมา" ส่วนการบวชของสมเด็จพระมหาเถรศรีศรัทธาราชจุฬามณี ก็กล่าวว่า "จึงนิเษภกรรมออกจากรัตนภูมิสหยาบาตร" ส่วนการบวชของสามัญชนเช่นพนมไสคำ กล่าวว่า "นบเข้าบวชทรงผนวชเป็นภิกษุในสำนักมหาธรรมราชา" ส่วนของนายศรีโยธาก็เน้นการโกนผมเพื่อบวช "ด้วยผลอันส่งสัจกุโณเกล้าเข้าบวช" ประเพณีการบวชในสมัยนั้นเป็นการทำเฉพาะพิธีสงฆ์โดยตรงคือ บวชโดยมีพระอุปัชฌาย์อาจารย์บวชให้ แต่ไม่กล่าวถึงพิธีกรรมฉลองการบวชแต่อย่างใด ซึ่งถือเป็นประเพณีประกอบที่ยิ่งใหญ่ในสมัยต่อมาอันเป็นเหตุให้เกิดการเปลี่ยนแปลงค่าใช้จ่ายในการออกบวช เช่น การเลี้ยงผู้คนที่มาในงาน การแห่ناق การทำขวัญนาค มหรสพฉลองพระบวชใหม่ เช่นในสมัยปัจจุบัน

6) ประเพณีบรรพชาอุปสมบทเริ่มต้นเป็นการบวชตามประเพณีตั้งแต่สมัยสุโขทัย ประเพณีการบวชเพื่อการเรียนรู้พระธรรมวินัย ตามประเพณีเริ่มต้นรูปแบบตั้งแต่การผนวชของพระมหาธรรมราชาลิไท ก่อนหน้านั้นการบวชเป็นการไปปฏิบัติธรรมเพื่อการหลุดพ้นโดยเฉพาะ พระมหาธรรมราชาลิไทเป็นผู้ทรงเริ่มประเพณีการบวชเพื่อศึกษาธรรมวินัยนำมาเป็นหลักในการประพฤติปฏิบัติในชีวิต จึงเป็นการบวชชั่วคราว ทั้งยังทรงเริ่มธรรมเนียมในการลาผนวชอีกด้วย "พระองค์ทรงพระกรุณาแก่สรรพสัตว์ บรรพชิตเพื่อจะให้มีธรรมนิยมลาผนวช แล้วพระองค์ก็ออกพระโอรสเป็นคาถาเปล่งพระวาจาลาผนวช ผลัดผ้ากาสาหวัดสรทั้งปวง"¹⁶⁵ ดังนั้น การบวชของกุลบุตรในสมัยต่อมาจึงสืบเนื่องมาจากการบวชตามประเพณีตั้งแต่ครั้งสมัยกรุงสุโขทัยนี้

7) ประเพณีบรรพชาอุปสมบทของกษัตริย์สมัยสุโขทัยมีผลต่อการเมืองการปกครองและสังคม บทบาทของการผนวชของกษัตริย์นั้นแสดงถึงความสามัคคียินยอมพร้อมใจกันของกษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ อำมาตย์ราชบัณฑิต ตลอดจนพระเถรานุเถรทั้งหลาย ทั้งการผนวชและการลาผนวชจะมีการประชุมร่วมกัน ตกลงใจและร่วมทำพิธีเหล่านั้นพร้อมกัน จึงมีผลต่อความมั่นคงในด้านการเมืองการปกครอง และความสามัคคีในสังคมอีกด้วย ดังจะเห็นได้จากประเพณีการลาผนวชของพระมหาธรรมราชาลิไท "ลำดับนั้นบรรดามุขตรีอำมาตย์โหราราชบัณฑิตวิทยาจารย์ เศรษฐีมหาศาลราชประยูรวงศานุวงศ์จางจิตพร้อมกัน

ประชุมเชิญพระองค์ให้ลาผนวช สมเด็จพระมโหฬารศรีให้ประชุมสมเด็จพระสงฆ์เถรานุเถระ
ทั้งปวง ปรีक्षाพร้อมกับพระราชประยูรวงศ์นางวงศ์และเสวกามาตย์ ในสันตาคารสถานชื่อ
สันตติศาลา เห็นพร้อมแล้วพระองค์ทรงพระกรุณาแก่สรรพสัตว์บรรพชิตเพื่อจะให้รู้ธรรม-
นิยมลาผนวช แล้วพระองค์ก็ออกพระโอรสเป็นคาถาเปล่งพระวาจาลาผนวช ผลัดผ้ากา-
สาวพัสดุทั้งปวง แล้วพระองค์ก็ทรงเครื่องราชกกุธภัณฑ์อันตราโชปโภคสำหรับกษัตริย์
เสวกามาตย์ราชกวีมนตรีทั้งหลาย ตั้งการอภิเษกอีกครั้งหนึ่ง"¹⁶⁶ ประเพณีการผนวชของ
กษัตริย์สมัยสุโขทัยจึงเป็นประเพณีที่ส่งเสริมความสามัคคีและสนับสนุนทางด้าน การเมืองการ
ปกครองอีกประการหนึ่ง

4.3 ประเพณีการตั้งสมณศักดิ์และการปกครองคณะสงฆ์

สาระสำคัญ : ตั้งแต่สมัยพุทธกาลแม้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจะมีได้ทรงแต่งตั้ง
สมณศักดิ์เพื่อให้เกิดความแตกต่างกันในด้านฐานะ แต่เนื่องจากบทบาทการทำหน้าที่และความ
สามารถพิเศษส่วนบุคคลของพระเถรานุเถระจึงเกิดตำแหน่งเหล่านี้ขึ้น เช่น ในด้านบทบาท
การทำหน้าที่พระสารีบุตรดำรงตำแหน่งอัครสาวกเบื้องขวา และพระธรรมเสนาบตี
พระโมคคัลลานะ ดำรงตำแหน่งอัครสาวกเบื้องซ้าย ส่วนในด้านความสามารถพิเศษ
พระสาวกที่เชี่ยวชาญด้านใดก็เรียกว่าเอตทัคคะในด้านนั้น เช่น พระสารีบุตรเป็นเอตทัคคะ
ทางด้านปัญญา พระโมคคัลลานะเป็นเอตทัคคะทางมฤทธิ พระอุบาลีเป็นเอตทัคคะทางทรง
จำวินัย พระมหากัสสปเถระดำรงตำแหน่งประธานสงฆ์ เรียกว่าสังฆปาโมกข์ ในการทำ
สังคายนาครั้งที่ 1 ดังนั้น การแต่งตั้งเชิงสมณศักดิ์ในด้านการทำหน้าที่และความสามารถ
พิเศษ เช่น พระธรรมเสนาบตี พระอัครสาวก เอตทัคคะ และสังฆปาโมกข์ จึงมีมา
แต่ครั้งพุทธกาลแล้ว

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าพรหมมุนีเจ้าคณะสงฆ์ไทย ทรงให้แนวสันนิษฐานเกี่ยวกับ
สมณศักดิ์ว่า จากการทำพระพุทธรูปศาสนาเผยแพร่ไปยังประเทศต่าง ๆ จึงมีความจำเป็นที่จะ
ต้องปกครองคณะสงฆ์โดยอนุโลมตามแบบแผนการปกครองแผ่นดินในประเทศนั้น ๆ เช่น
การตั้งสังฆนายกให้มีสมณศักดิ์ ก็เพื่อให้การปกครองฝ่ายศาสนจักรมีความมั่นคงขึ้น

ประเพณีการตั้งสมณศักดิ์สมัยสุโขทัย :

มีหลักฐานจากศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงแสดงให้เห็นว่าประเพณีการตั้งสมณศักดิ์มีมาแต่ครั้งกรุงสุโขทัยแล้ว ดังความว่า

"มีปุ่ครูนิสัยมุตกั มีเถร มีมหาเถร...พ่อขุนรามคำแหงกระทำโอยทานแก่มหาเถร สังฆราชปราชญ์เรียนจบปฏิภาไตรทลวกกว่าปุ่ครูในเมืองนี้ทุกคน"¹⁶⁷

ตำแหน่งสังฆราช ปุ่ครู มหาเถร และเถร สมเด็จพระมหาปาติรังราชานุกาภาพทรงเทียบกับตำแหน่งทางพราหมณ์ โดยทรงให้คำอธิบายว่า "สังฆราชเห็นจะเป็นตำแหน่งสังฆนายกชั้นสูงสุด ตำแหน่งปุ่ครูตรงกับที่เราเรียกว่าพระครูทุกวันนี้ เป็นตำแหน่งสังฆนายกกรองลงมาจกสังฆราช แต่มหาเถรและเถรที่กล่าวในศิลาจารึกนั้นเห็นจะเป็นแต่หมายควมว่าพระภิกษุ ซึ่งมีพรรษาอายุและทรงคุณธรรมในทางพระศาสนา เป็นมหาเถรและเถรตามพระวินัยบัญญัติ มิใช่เป็นสมณศักดิ์ที่พระเจ้าแผ่นดินทรงตั้ง" นั่นคือทรงเทียบตำแหน่งสังฆราชกับพระราชครู และปุ่ครูกับพระครู และทรงให้แนวสันนิษฐานการใช้คำ "สังฆราช" ว่า เนื่องจากฝ่ายพราหมณ์ทำหน้าที่สั่งสอนแบบแผนประเพณีตั้งแต่ขอมยังเป็นใหญ่ในอาณาจักรนี้ เมื่อไทยมาปกครองพระเจ้าแผ่นดินทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาจึงทรงยกย่องพระสงฆ์ให้มียศศักดิ์ จึงนำเอายศทางพราหมณ์มาเทียบให้พระสงฆ์เป็นสังฆราชและปุ่ครู แต่เหตุที่ไม่ทรงเรียกพระสังฆราชในศาสนาพุทธว่าเป็นพระราชครู เพราะพระภิกษุสงฆ์เป็นผู้สอนพระธรรมวินัย ไม่ได้รับราชการเหมือนพราหมณ์ จึงมีหน้าที่บังคับบัญชาพระภิกษุสงฆ์บริษัทย่างเดียว จึงเรียกว่าสังฆราช

อนึ่ง จำตวนพระสังฆราชในสมัยสุโขทัยมิได้มีเพียงองค์เดียว ทั้งนี้เนื่องมาจากสภาพการปกครองในสมัยสุโขทัยซึ่งแบ่งเป็นราชธานี หัวเมืองใหญ่ และหัวเมืองน้อย หัวเมืองใหญ่หนึ่งเมืองก็ตงจะมีพระสังฆราชองค์หนึ่งเป็นสังฆปรินายก หากเป็นหัวเมืองน้อยก็มีสมณศักดิ์เป็นเพียงปุ่ครู ซึ่งแนวความคิดเดิมนี้ก็ยังคงตอดมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ที่มีการเรียกเจ้าคณะเมืองว่าพระสังฆราชอยู่หลายเมือง และต่อมาเปลี่ยนเป็นเรียกสังฆปาโมกข์ในสมัยรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

สมณศักดิ์ของไทยเมื่อเทียบกับของทางลังกา ซึ่งมีอิทธิพลมากต่อชาวไทย
ในสมัยสุโขทัย จะเห็นได้ว่าทางฝ่ายลังกามีสมณศักดิ์เป็น 2 ชั้น ๆ สูงเรียกมหาสวามี
ชั้นรองลงมาเรียกว่าสวามี ดังปรากฏในศิลาจารึกของพระมหาธรรมราชาลิไท ได้โปรด
ให้ไป "อัญเชิญมหาสวามีสังฆราช มีศิลาจารย์และรู้พระไตร...นักผู้งมหาสวามี อันอยู่ใน
...ลังกาทวีป"¹⁶⁸ การใช้คำมหาสวามีสังฆราชควบกันเช่นนี้ ทำให้สมเด็จพระยาคำรง
ราชานุกาภาพทรงสันนิษฐานว่า ทั้งตำแหน่งมหาสวามีและสังฆราชชั้นคงจะเทียบเท่ากัน

สมณศักดิ์ในสมัยสุโขทัยจึงสรุปได้ว่ามี 2 ชั้น คือ

ชั้นที่ 1 พระสังฆราชหรือพระสังฆราชา คือตำแหน่งสังฆปริณายก มีหน้าที่
ปกครองดูแลพระสงฆ์ตลอดเขตราชอาณาจักร หรือตลอดเขตหัวเมืองใหญ่และเมืองประเทศราช
พระสังฆราชเมืองหนึ่งมีรูปเดียว

ชั้นที่ 2 ปู่ครู หรือพระครู คือตำแหน่งสังฆนายก มีหน้าที่ดูแลพระสงฆ์
เฉพาะเขต เมืองใหญ่มีหลายรูป ถ้าเป็นเมืองเล็ก พระครูดำรงตำแหน่งเป็นสังฆปริณายก

การปกครองคณะสงฆ์สมัยสุโขทัย

คณะสงฆ์สมัยสุโขทัยแบ่งการปกครองออกเป็น 2 ฝ่าย คือ

1. ฝ่ายคามวาสีหรือฝ่ายฆา หมายถึง ภิกษุที่เรียนคันถธุระ คือ
ปรียัติธรรม จำพรรษาอยู่ตามวัดในหมู่บ้านหรือในเมือง

2. ฝ่ายอรัญวาสี หรือฝ่ายขวา หมายถึง ภิกษุที่เรียนวิปัสสนาธุระ
คือ การบำเพ็ญกรรมฐาน จำพรรษาคตามวัดในป่า หรือในที่อยู่ห่างจากหมู่บ้าน

ทำเนียบสมณศักดิ์สมัยสุโขทัย¹⁶⁹

ฝ่ายขวา คามวาสี

พระสังฆราชา	อยู่วัดมหาธาตุ
พระครูธรรมไตรโลก	อยู่วัดเขาอินทรวัด
พระครูยาโชค	อยู่วัดอุทยานใหญ่
พระครูธรรมเสนา	อยู่วัดโพนไม่ปรากฏ

ฝ่ายซ้าย อรัญวาสี

พระครูธรรมราชา	อยู่วัดไตรภูมิป่าแก้ว
พระครูญาณไตรโลก	อยู่วัดโพนไม้ปรากฏ
พระครูญาณสิทธิ์	อยู่วัดโพนไม้ปรากฏ

จึงอาจสรุปได้ว่า ประเพณีตั้งสมณศักดิ์ได้มีการแบ่งการปกครองสงฆ์ออกเป็น 2 ฝ่าย คือ ฝ่ายคามวาสีและอรัญวาสี พร้อมทั้งแต่งตั้งผู้ปกครองคณะสงฆ์ทั้งสองฝ่าย โดยตั้งสมณศักดิ์เป็นสังฆราชา ปู่ครู มหาเถร และเถร ตามลำดับ พร้อมทั้งตั้งฉายาของพระภิกษุสงฆ์ในสมัยนั้นด้วย

บทบาทของประเพณีการตั้งสมณศักดิ์ในสมัยสุโขทัย

1) มีการทำสังฆกรรมร่วมกันทั้งฝ่ายคามวาสีและอรัญวาสี การแบ่งฝ่าย การปกครองคณะสงฆ์ไม่ได้เป็นการแบ่งแยกกันอย่างเด็ดขาด เมื่อมีเหตุการณ์สำคัญก็มาร่วมประชุมพร้อมกันในพระอุโบสถร่วมกัน ดังเช่นการสถาปนาพระสังฆราชา การตั้งเจ้าอาวาส และการระงับอธิกรณ์สงฆ์ ดังความในศิลาจารึกวัดป่าแดงกล่าวถึงการประชุมร่วมกันดังนี้

"เบื้องสงฆ์ทั้งหลายหนคามวาสี อันมีประธานคือสังฆราชญาณรุจิรมหาเถรกับไตรปิฎกมหาเถร พุทธวังสเถร มหาอริวงศเถร...เบื้องอรัญวาสีไชรี สุ่มงคลมหาเถร เขมมงคลมหาเถร ธรรมโสมมหาเถร...ภิกษุบริษัทั้งหลาย ชุมนกัน ในกระลาอุโบสถอันอยู่ในทะเล"¹⁷⁰

การแบ่งการปกครองเป็นฝ่ายอรัญวาสีและคามวาสีนั้น คงเป็นเพียงแต่การเน้นวัตรปฏิบัติว่าหนักไปทางด้านคันถธุระ หรือวิปัสณาธุระเท่านั้น

2) การสถาปนาพระสังฆราชา การตั้งสมณศักดิ์ และการระงับอธิกรณ์สงฆ์ในสมัยสุโขทัยเป็นการประชุมร่วมกันทั้งกษัตริย์ ข้าราชการ ฝ่ายบ้านเมือง คณะสงฆ์ และประชาชน จากศิลาจารึกวัดป่าแดง ทำให้ทราบถึงประเพณีการสถาปนาพระสังฆราชาว่าตอกจากคณะสงฆ์จะเลือกผู้ใดเป็นพระสังฆราชาแล้ว กษัตริย์จะทรงเป็นผู้แต่งตั้งในภายหลัง ส่วนการตั้งเจ้าอาวาสนั้น แม้พระสังฆราชาจะทรงตั้งผู้ใดมาแล้ว หากบรรดาสงฆ์ไม่พอใจก็อาจอธิกรณ์ได้ พระมหากษัตริย์จะทรงเรียกประชุมทั้งฝ่ายสงฆ์และฆราวาส ห้ถึงนักปราชญ์

ราชบัณฑิต เสนาบดี ตลอดจนภิกษุและบริษัททั้งหลาย มาประชุมพร้อมกันเพื่อตัดสินใจใหม่ อีกครั้งหนึ่ง แสดงให้เห็นถึงความสามัคคีระหว่างฝ่ายอาณาจักรและศาสนจักร เป็นประชาธิปไตยในการเลือกตั้งร่วมกัน แม้จะเป็นกรณีเล็ก ๆ เช่นการตั้งเจ้าอาวาสก็ตาม ซึ่งน่าจะเป็นแบบอย่างที่ดีนำมาปฏิบัติได้ในสมัยปัจจุบัน หากเกิดความไม่พอใจในการเลือกตั้งเจ้าอาวาส ก็อาจมาประชุมร่วมกันเพื่อเลือกตั้งได้ทุกฝ่ายตามประเพณีอันดีงามที่เริ่มมาแต่ครั้งกรุงสุโขทัยแล้ว ดังนี้

"กลอยสารีบุตรมหาเถรและพุทธวังสมมหาเถร ออกโจทหาใส่อธิการณ์หนักหนา แลกรอยเสด็จมหาธรรมราชาธิราชผู้หลานแลศรีธรรมราชา มาดา กับด้วยปู่พระยา และฝูงนักปราชญ์ทั้งหลายมีเห็นว่า นายสวรสปริชญาและบาธรรมไตรโลก หนราชา มาตย์ไชรี ขุนสุคนธรสรราชมนตรี นายเพ็ญพยุฆราชศาสน์ เบื้องสงฆ์ทั้งหลาย หนความวาลี อันมีประธานคือสังฆราชญาณรุจี...เบื้องอรัญญาวาลีไชรี สุ่มงคล มหาเถร เขมมมงคลมหาเถร...ภิกษุบริษัททั้งหลาย ชุมนกันในกระลาอุโบสถอัน อยู่ในทะเลฉาง จึงระงับอธิการณ์ท่านทั้งสองหากใส่ในแล้วแล...ตราพระราช โองการเสด็จมหาธรรมราชาธิราชในพระพิหารสีมากระลาอุโบสถมีในทะเลฉางนั้น พอประณมยามดังนี้ เราตั้งพระบรมครูคิโลกคิลกศิริคณศีล คันธวนวาลี ธรรมกิตติสังฆราชมหาสวามีเจ้าเป็นสังฆปริณายกสิทธิแล...เราและสงฆ์ทั้งหลาย ด้วยมหาธรรมราชาธิราชและศรีราชามาดา และปู่พระยา จึงปร...นมงควิลาส มหาเถร ไว้ในกัลยาณาวาสด้วยสุขบริโภคนิบริบูรณ์ทุกอันแล"¹⁷¹

ส่วนในกรณีของการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าอาวาสองค์ต่อไป กษัตริย์ก็มี ส่วนร่วมด้วยในการทรงแต่งตั้งตำแหน่งเจ้าอาวาสให้โดยการวางพาดผ้าสังฆาฏีของเจ้าอาวาส องค์ก่อนพาดผ้าเจ้าอาวาสองค์ใหม่เป็นอันเสร็จพิธี แสดงถึงความใกล้ชิดระหว่างฝ่ายอาณาจักรและศาสนจักรว่าตั้งแต่สมัยสุโขทัยมาแล้วมีความปรองดองและส่งเสริมความมั่นคงซึ่งกัน และกัน

"...มหาธรรมราชาผู้ปู่ถึงสุโขทัย ท่านมหาธรรมราชาเสด็จมาค้ำพาท่าน เมื่อ สังสการท่านมหาธรรมราชาผู้ปู่ จึงเอาผ้าสังฆาฏีอันมหาภักษยานเถร...ค้ำเรา

จึงให้พระแก้วเราฉนี้ จุ่ง เจ้ากู...น เยิง เิง อยู่กระทำศาสนาพระเจ้า
เมื่อนั้น" 172

สรุปทำให้เห็นว่าประเด็นการตั้งสมณศักดิ์ การดำรงตำแหน่งต่าง ๆ
เช่น สังฆปริณายก เจ้าอาวาส กษัตริย์หรือทางฝ่ายบ้านเมืองมีส่วนเกี่ยวข้องกับการ
ปกครองคณะสงฆ์ โดยเป็นผู้ทรงแต่งตั้งสมณศักดิ์และสถาปนาในตำแหน่งต่าง ๆ ที่สำคัญด้วย
พระองค์เอง

3) ในสมัยสุโขทัยให้ความสำคัญกับคณะสงฆ์ฝ่ายอรัญญวาสี จากศิลาจารึก
พ่อขุนรามคำแหงก็เน้นถึงคณะสงฆ์ฝ่ายอรัญญวาสี โดยกล่าวถึง "เบื้องตะวันตกเมืองสุโขทัย
นี้ มีอรัญญิก...ในกลางอรัญญิก มีวิหารอันตั้งมนใหญ่ สูงงามแก่กม มีพระอัญญาภคอันตั้ง
ลุกยืน" 173 วัตรปฏิบัติของพระมหากษัตริย์ราชธานีเมื่อทรงผนวชนั้นก็ถืออัฐองควัตร เช่นพระสงฆ์
ฝ่ายอรัญญวาสี ดังนี้ "ครั้นทรงผนวชแล้วพระราชานันก็เสด็จลงจากพระราชมนเทียรของ
พระองค์ เหมือนพระมหาเถระ 60 พรรษา มีอินทรีย์สงบเสงี่ยมทอศพระเนตรเพียงชั่วแอก
...เสด็จไปสู่ป่ามะม่วงอันประเสริฐ ณ ที่อันร่มรื่น กลาดเคลื่อนไปด้วยฝูงนกต่าง ๆ
ประหนึ่งนั้นทออุทยาน...สงบเงียบดังนี้ จึงควรเป็นที่อยู่อาศัยของคนที่ต้องการที่สงบ พระองค์
เสด็จเข้าไปถึงในที่นั้นแล้วก็ประทับอยู่ในป่ามะม่วงอันประเสริฐได้" 174 ในกรณีมหาเถรศรี-
ศรีธรรมาภรณ์ก็เห็นอัฐองควัตรของฝ่ายอรัญญวาสีที่เน้นการจำศีลภาวนาอยู่กลางป่ากลางดง
โดยกล่าวว่าเป็นการถือวัตรปฏิบัติตามแบบอย่างชาวสิงหล "มักจำศีลภาวนาอยู่กลางป่ากลาง
ดงหลงอดฉันใบพง...น ลูกหมากรากไม้ มีวัตรปฏิบัติอยู่อย่างสิงหลทุกอัน มักถเมิรเทศแสง
หาปรัชญา...เศษฐูภาษา มักกระทำเพียรพยายามกลางค้ำบ่ยืนกลางคืบบ่อยู่ เพียร-
โพธิสมาการ" 175 และกล่าวถึงการปฏิบัติอัฐองควัตรดังนี้ "ปรารถนาเป็นพระพุทธรักษา
จึงภิเษกมอออกจากรัตนภูมิสพายบาตร หั่งหลายมุงคอง" 176 จากข้อความดังกล่าวแสดง
ให้เห็นถึงความเชื่อมั่นศรัทธาของชาวสุโขทัยว่าการถืออัฐองควัตร โดยเฉพาะของฝ่ายอรัญ
ญวาสีนั้นเป็นประโยชน์ มีความสำคัญและมีคุณค่าแก่การประพฤตินิยมเพื่อหวังความหลุดพ้น
สมัยสุโขทัยจึงเป็นสมัยหนึ่งที่ทำให้ให้ความสำคัญกับคณะสงฆ์ฝ่ายอรัญญวาสี

พระราชพิธีลอยพระประทีปสมัยสุโขทัยได้รับการดัดแปลงขึ้นใหม่ โดยนางพมาศสนมเอก ได้คิดประดิษฐ์กระทงเป็นรูปดอกบัว พระร่วงเจ้าทรงโปรดจึงให้กำหนดเป็นประเพณีว่า "แต่สืบไปเบื้องหน้าโดยลำดับกษัตริย์สยามประเทศถึงกาลกำหนดนักชดถุกษ์ วันเพ็ญเดือนสิบสองให้ทำโคมลอยเป็นรูปดอกบัว อุทิศสักการบูชาพระพุทธบาทนัมมทานทีที่ราบเท่ากาลปาวสาน"¹⁷⁸

นอกจากนี้ยังสันนิษฐานจากศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ 1 ที่กล่าวถึงการเผาเทียนเล่นไฟว่า คงเป็นประเพณีลอยกระทงนั่นเอง ดังความว่า "เมืองสุโขทัยนี้มีสี่ปากประตูหลวง เที้ยรย้อมคนเสียดกัน เข้ามาคูท่านเผาเทียน ท่านเล่นไฟเมืองสุโขทัยนี้มีตั้งจักแตก"¹⁷⁹ เผาเทียน สันนิษฐานว่าเป็นการลอยกระทงจุดเทียนลอยไปตามแม่น้ำ หรือลอยพระประทีป จุดเล่นไฟ คงหมายถึง จุดประทีป จุดโคมไฟในพิธีจองเปรียง และจุดไฟพะเนียง ดอกไม้ไฟ พลุไฟ ลูกหนู นั้นเอง

บทบาทของประเพณีลอยกระทงในสมัยสุโขทัย

1) ประเพณีลอยกระทงเป็นการดัดแปลงมาจากพิธีบูชาพระเจ้าในศาสนาพราหมณ์ มาเป็นประเพณีที่เนื่องด้วยศาสนาพุทธ โดยการเปลี่ยนสิ่งเคารพสักการะบูชามาเป็นพระเกศาคูจุฬามณี และรอยพระพุทธบาทที่ฝั่งแม่น้ำนัมมทานที จึงนับว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงบทบาทของประเพณีให้เข้ากับความเชื่อของคนไทยสมัยนั้นซึ่งรับนับถือศาสนาพุทธเป็นหลักสำคัญของจิตใจ

2) ประเพณีลอยกระทงสมัยสุโขทัยเป็นประเพณีที่ยอมรับกันในส่วนสังคม จัดตั้งเป็นพระราชประเพณีและประเพณีชาวบ้านทั่วไป เป็นงานนักชดถุกษ์ที่สนุกสนานรื่นเริง มีการจัดทากะทง โคมไฟตกแต่งด้วยเทียนและดอกไม้ ตลอดจนมีการจุดพลุไฟ สว่างไสวงดงามไปทั้งเมือง นับว่าเป็นประเพณีที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตคนไทยที่อาศัยแม่น้ำลำคลองในการดำรงชีวิตโดยทั่ว ๆ ไป ประเพณีนี้จึงสืบต่อมาได้จนถึงปัจจุบันนี้

3) ประเพณีลอยกระทงแสดงถึงความร่วมมือร่วมใจกันจัดงานประเพณีจากทุกฝ่าย ทั้งระดับกษัตริย์ ข้าราชการ ข้าเฝ้าฝ่ายบุรุษ นางสนมกำนัล ตลอดจนประชาชนชายหญิงโดยทั่ว ๆ ไป

2. ประเพณีสารท วันสารทคือวันนักษัตรฤกษ์ในวันแรม 15 ค่ำ เดือนสิบ ในวันสิ้นเดือนสิบนี้ถือว่าวัน เดือน ปี ได้ล่วงมาถึงกลางรอบปีแล้ว เป็นระยะเวลาที่ข้าวในนากำลังออกรวงเป็นน้านม การทำบุญในวันนี้จึงถือว่าประการแรกเป็นสิริมงคลแก่ข้าวในนาทำให้อุดมสมบูรณ์ เช่นเดียวกับประเพณี fertility rite ในสังคมเกษตรทั่วโลก และประการสำคัญเป็นการทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้แก่ญาติพี่น้องผู้ล่วงลับไปแล้ว ถือว่าเป็นวันกตัญญูกลางปีได้วันหนึ่ง

พระราชพิธีสารทในสมัยสุโขทัยเรียกว่า "พระราชพิธีภัทรบท" ในวันเพ็ญเดือน 10 พระเจ้าอยู่หัวและพระบรมวงศานุวงศ์เสด็จออกวัดหน้าพระธาตุ ทรงอังคาสพระภิกษุสงฆ์ด้วยข้าวมธุปายาสยาคุ ทรงบูชาพระรัตนตรัยด้วยพวงมาลาและธงทลากสี ทรงถวายอัฐบริวารและคิลานเภสัชแก่พระภิกษุสงฆ์ แล้วทรงอุทิศพระราชกุศลแก่พระญาติที่ล่วงลับ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเช่นนี้เป็นเวลา 3 วัน ดังกล่าวในหนังสือคำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ว่า

"ฝ่ายข้างพระพุทธศาสนาพระราชพิธีภัทรบทนี้เป็นสมัยหม่อมหาชน ทำมธุปายาสยาคุอังคาสพระภิกษุสงฆ์ และเลี้ยงสมณพราหมณ์ทั้งบูชาพระรัตนไตรด้วยพรรณผ้ากระทำเป็นธงแล้วอุทิศส่วนกุศลผลบุญไว้แก่ญาติซึ่งไปสู่ปรโลก อันเป็นปรตคตขีวเปรต และนักษัตรฤกษ์พระราชพิธีภัทรบทนี้ พุทธศาสนาไสยศาสตร์เจือกันโดยโบราณราช"¹⁸⁰

พระราชพิธีที่สำคัญ คือ การโปรดให้ทวนข้าวมธุปายาสถวายพระสงฆ์ ซึ่งเป็นการเอาอย่างการทวนข้าวมธุปายาสของอินเดีย และต่อมามีการทวนเฉพาะฤกษ์ในฤกษ์สารทเดือนสิบเท่านั้น จึงเรียกว่า "กระยาสารท" สืบมาจนปัจจุบัน ข้าวยาคุทวนจากข้าวอ่อนผสมกับนมและน้ำผึ้งน้ำตาล ส่วนข้าวมธุปายาสในสมัยสุโขทัยนั้นประกอบด้วยขันทศกร น้ำผึ้ง น้ำอ้อย น้ำตาล นมสด เป็นต้น ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับพิธีสงฆ์คือ "พอเสร็จแล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพร้อมด้วยราชบริพาร นำข้าวปายาสไปถวายพระมหาเถรานุเถระ ทรงทำอยู่ตลอดสามวันดังนี้ จึงเป็นราชประเพณีสืบต่อมาจนบัดนี้"¹⁸¹

บทบาทของประเพณีสารทสมัญสุโขทัย

1) ประเพณีสารทเป็นการดัดแปลงมาจากประเพณีของศาสนาพราหมณ์ ซึ่งในสมัยสุโขทัยก็ยังมีประเพณีที่ "เป็นอุกฤษฏ์ชนทั้งปวงกวณช้าวปายาสและท่ายาคูเลี้ยงพราหมณ์" ดังหลักฐานในหนังสือคำหรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ แต่เมื่อหันมานับถือศาสนาพุทธ พิธีวันสารทจึงนำมาผสมผสานให้เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา โดยทำมธูปายาสถวายพระภิกษุในพระพุทธศาสนาและเลี้ยงสมณพราหมณ์ด้วยในเวลาเดียวกัน จึงเป็นประเพณีที่พุทธศาสนานุโลมตามศาสนาพราหมณ์ในส่วนที่ไม่เป็นไทย เป็นการทำบุญถวายภัตตาหารแก่พระภิกษุสงฆ์ประการหนึ่ง หากเป็นประเพณีที่เกิดโทษหรือความเสียหายทางพุทธศาสนาก็ไม่อนุโลมตาม เช่น การฆ่าสัตว์บูชายัญ เป็นต้น นับว่าชาวสุโขทัยรู้จักคัดเลือกและดัดแปลงประเพณีที่มาจากศาสนาอื่นให้ผสมผสานกับค่านิยมการทำบุญของคนไทย

2) ประเพณีสารทแสดงค่านิยมความกตัญญูซึ่งเป็นลักษณะค่านิยมที่สำคัญในสมัยสุโขทัยที่ได้รับการเน้นย้ำอยู่เสมอ แม้บรรพบุรุษจะล่วงลับไปแล้วก็ตาม ก็จะมีประเพณีทำบุญอุทิศส่วนกุศลไปให้ ดังกรณีของการทำบุญเลี้ยงพระด้วยมธูปายาสยาคุกในพิธีสารทนี้

3) ประเพณีสารทสะท้อนลักษณะนิสัยของคนไทย ดังเช่นในการประกอบกรบุญ จะมีการเล่นดนตรี พิณพาทย์ ซ้อง กลอง มหรสพระบำ แสดงถึงความรักสนุกสนานประกอบด้วยเสมอ ดังความที่กล่าวว่า "จึงให้สาวสำอางกวณมธูปายาสโดยสังเขป ชาวกุริยางค์คนตรีก็ประโคมพิณพาทย์ ซ้อง กลอง เล่นมหรสพระเบงระบำล้วนแต่่นารี"

4) ประเพณีสารทอาจมีบทบาทเป็นพิธีที่ประกอบเพื่อให้พืชพันธ์อุดมสมบูรณ์ เช่นประเทศเกษตรกรรมหลายประเทศจะมีพิธีที่เรียกว่า fertility rite ผลที่ได้รับมาครั้งแรกจะนำมาเช่นไหว้บูชาเทพยดาที่ตนนับถือ เมื่อชาวไทยนับถือศาสนาพุทธ ชาวอ่อนคือผลผลิตแรกเริ่มก็นำมาประกอบเป็นช้าวายาคู ส่วนช้าวแม่่าเพื่อทำเป็นช้าวมธูปายาสเพื่อถวายพระภิกษุสงฆ์ ทั้งนี้เพื่อผลให้พืชผลอุดมสมบูรณ์ เป็นหน้าที่แฝง

latent function ในพิธีกรรมนี้ ส่วนหน้าที่หลักคือ เพื่อทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้กับบรรพบุรุษที่ล่วงลับไปแล้ว ตั้งคำบรรยายเจตนาของการอุทิศส่วนกุศลในคำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์นั่นเอง

5) อีกแนวสันนิษฐานหนึ่งกล่าวว่า ฮินดูมีพิธีทำบุญให้วิญญาณผู้ตายเป็นเทศกาลช่วงเวลาเดียวกับสารทศมี คือพิธีทำบุญเปตมาส (Petramasa) มีขึ้นในวันแรมของเดือนภัทรบท ประมาณเดือนสิงหาคม-กันยายน เป็นพิธีทำบุญอุทิศให้บรรพบุรุษและสมาชิกครอบครัวที่ตายไปแล้ว จุดปัจจัยที่ใช้เป็นวัตถุสังเวยได้แก่ เงิน ข้าวสุก นมเปรี้ยว พืชผล ผัก และอาหารคาวหวานให้แก่พรหมณ์ และเชิญวิญญาณของผู้ตายในรอบปีมาสืบเสาะร่วมกับวิญญาณของบรรพบุรุษอื่น ๆ ที่บ้านอีกด้วย (สุเมธ เมธาวิทยกุล, 2525 : 103) เป็นที่น่าสังเกตว่าพิธีภัทรบทของชาวสุโขทัยโบราณมีลักษณะคล้ายกับพิธีเปตมาสของชาวฮินดู จึงพอจะสรุปได้ในแนวหนึ่งว่า พิธีภัทรบทได้เค้ามาจากพิธีเปตมาส

3. ประเพณีตรุษสงกรานต์ เป็นนักชดถุขสงท่ายปีเก่าและเฉลิมฉลองวันขึ้นปีใหม่ คำว่าตรุษ (สันสกฤต) แปลว่า ยินดี, ร่าเริง (กรมการศาสนา, 2505 : 1108) ดังนั้นเทศกาลตรุษจึงเป็นเทศกาลแห่งความยินดีร่าเริง คำว่าตรุษนี้ใช้มาแต่สมัยรัชกาลที่ 6 ส่วนคำว่าตรุษ ตามบทานุกรมกระทรวงศึกษาธิการ น่าจะมาจากคำภาษาสันสกฤตว่า ตรฎ หรือ ตรฎ แปลว่า ตัก คือ ตักปี หมายถึง ตักปีเก่าทิ้งไปใกล้กับคำว่า สัมพัจฉรฉินท์ (บาลี) ในสมัยรัตนโกสินทร์ยังมีการยิงปืนอาภูนา คือ ยิงปืนไล่ผีเก่าให้หนีไป (สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2527 : 389)

สรุปคำว่าตรุษสงกรานต์จึงเป็นชื่อของเทศกาล 2 เทศกาลที่ปฏิบัติติดต่อกัน คือตรุษเป็นการส่งท่ายปีเก่าสิ้นเดือน 4 และสงกรานต์เป็นการเฉลิมฉลองวันขึ้นปีใหม่ คือ ขึ้น 1 ค่ำ เดือน 5 เป็นวันเปลี่ยนจุลศักราชใหม่

ส่วนคำว่าสงกรานต์ มาจากคำภาษาสันสกฤตว่า สัฎฺรานุติ เป็นระยะที่ดวงอาทิตย์เคลื่อนเข้าสู่ราศีเมษจากราศีมีน เรียกว่ามหาสงกรานต์ กำหนดตามสุริยคติก็ตกวันท้าว 13 หรือ 14 เมษายน เป็นวันเนา ซึ่งเป็นวันที่ดวงอาทิตย์โคจรอยู่ระหว่าง 2 ราศี คือ ราศีมีนกับราศีเมษ วันเนาจึงอยู่ตรงกลางระหว่างวันมหาสงกรานต์กับวันเถลิงศก คือวันที่ 15 เมษายน

ที่มูวของประเพณีตรุษสงกรานต์ต้นสมเด็จกรมพระยาคำรงราชานุกาฬ ทรงสันนิษฐานว่าไทยได้รับมาจากลังกา ส่วนลังกาได้เป็นแบบอย่างชาวทมิฬกระทำพิธีตรุษตามลัทธิ ก็คิดแปลงมาทำตามคติพุทธศาสนา โดยเมื่อถึงวันตรุษก็นิมนต์พระมาสวด 3 วัน คือ วันแรม 14 ค่ำ 15 ค่ำ เดือนสี่ และขึ้น 1 ค่ำ เดือนห้า เพื่อขออวยพรให้บ้านเมืองเป็นสุข ซึ่งไทยอาจรับมา 3 แนวทางคือ ประการแรกอาจได้หนังสือตำราอักษรสิงหลแล้วมาแปลเป็นภาษาไทย ประการที่สองพระเถระชาวลังกาอาจนำพิธีนี้มา และประการสุดท้ายพระสงฆ์ไทยไปเห็นแบบอย่างชาวลังกาทำพิธีตรุษ

พระราชพิธีสงกรานต์ตามหลักฐานที่พออ้างอิงได้เชื่อว่ามีมาแต่ครั้งกรุงสุโขทัย ดังปรากฏตามความหนังสือนางนพมาศที่กล่าวเกี่ยวกับพระราชพิธีสงกรานต์ว่า

"ครั้นเดือนสี่ถึงการพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ โลกสมมุติเรียกว่าตรุษฝ่ายพุทธศาสนา ชาวพนักงานก็ตั้งบาตรน้ำ บาตรทราย จับด้ายมงคลสูตรใส่สังข์ไว้โรงพระราชพิธีทั้งสี่ทิศพระนคร และในพระราชนิเวศจึงอัญเชิญพระพุทธรูปปฏิมากรมาประดิษฐาน อาราธนาพระมหาเถระานุเถระ ผลัดเปลี่ยนกันมาจำเริญพระปริตในโรงราชพิธีทุกตำบลสิ้นทิวาราตรีสามวาระ... ครั้นเวลาค่ำพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จยังหน้าลาน โรงราชพิธีสว่างไปด้วยแสงโคมประทีปชวาลา ทรงสถิตในมาพักคักพิศานผ้าขาว เป็นพระที่นั่งแล้วสมานานศีลห้า ทรงสดับฟังพระมหาเถระเจ้าจำเริญพระรัตนสูตรและพระอาฎานาฎิสสูตรโดยสังจเการพ... ครั้นรุ่งขึ้นเป็นวันสิ้นปีก็ทรงปรนนิบัติพระมหาเถระเจ้าด้วยของคาวหวานอันประณีต ถวายไตรจีวรบริขารสมณะสิ้นทุกพระองค์ แล้วก็ตั้งขบวนแห่งเป็นปฎุจพยุห อาราธนาพระมหาเถระเจ้าทั้งหลายขึ้นสถิตยานราชรถและรถประเทียบเรียบเรียงขบวนเห็นเป็นห้าขบวน ประน้ำพระพุทธรมณฑ์และโรยทรายรอบพระราชนิเวศนั้นขบวนหนึ่ง รอบพระนครและตามท้องสดลมารคนั้นสี่ขบวนคู่เป็นสง่างามยิ่งนัก เหล่านักเลงก็เล่นมหรสพเอิกเกริกสมโภชบ้านเมืองเป็นการนั้กชั้ตฤกษ์ บรรดานิกรประชาราษฎร์ก็แต่งตัวนุ่งห่มประดับกายโอ้โถงพากันมาเที่ยวดูแห่งงานมัสการพระในวันสิ้นปีและขึ้นปีใหม่ และหมู่

พระสนมกำนัลนางในทั้งหลายก็ประทับกายด้วยสรรพากรณ์ตามพระร่วงเจ้า
ออกท่องฉนวนวัดหน้าพระธาตุ ถวายข้าวปัดบูชารัตนตรีย์แล้วประโคม
ดุริยางค์ดนตรี ขับร้องฟ้อนรำสมโภชพระพุทธปฏิมากรโดยนิยมดังนี้¹⁸²

ตามที่บรรยายนี้จะเห็นได้ว่าพระราชพิธีตรุษสงกรานต์ในสมัย
สุโขทัยจัดเป็นงานนักขัตฤกษ์ที่ยิ่งใหญ่ โดยมีพิธีกรรมของศาสนาพุทธเข้าไปเกี่ยวเนื่อง
อย่างมากมาย เช่น การสวดมนต์ ประพรมน้ำพระพุทธมนต์ ถวายไตรจีวรบริวารสมณะ
ตลอดจนการนมัสการและสมโภชพระพุทธรูปอีกด้วย

บทบาทของประเพณีตรุษสงกรานต์

1) พระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ คือ พิธีตัดปี ส่งปีเก่าขึ้น
ปีใหม่ในสงกรานต์เดือนห้า มีประวัติสืบเนื่องมาจากวิธีการบูชาปีใหม่ของลังกาซึ่งเป็น
นักขัตฤกษ์ใหญ่ มีพระสวดพระพุทธมนต์ถึงสามวัน มีสวดอาถรรพณ์สวดมนต์ ฯลฯ ไปตลอดคืน
จนเช้าด้วยจะทำให้เป็นเครื่องระงับภัยอันตรายแก่มนุษย์ทั้งปวง ท้าวพระราชอาณาเขตด้วย
พุทธานุภาพ สมัยสุโขทัยจึงมีบทบาทให้พระสงฆ์ประพรมน้ำมนต์โรยทรายรอบเมือง ตลอดจน
สวดพระปริตรรัตนสูตรและอาถรรพณ์สวดมนต์ เป็นเวลาสามวันเช่นกัน ทั้งนี้เพื่อเป็นขวัญ
กำลังใจแก่ราษฎรให้เกิดความมั่นคงทางจิตใจเนื่องในวันขึ้นปีใหม่

2) เป็นพิธีที่แสดงถึงความสามัคคีร่วมใจกันทั้งระดับผู้ปกครอง
บ้านเมืองและประชาชน ดังเห็นได้ว่าพระมหากษัตริย์ก็ทรงสมათานศีลห้า สดับพระสวด
พระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารและอัฐบริวารแก่พระสงฆ์ ส่วนราษฎรก็มานมัสการพระพุทธรูป
และสมโภชพระพุทธปฏิมากรด้วยดนตรี มหรสพและการฟ้อนรำ ตลอดจนอุบายแทนพระ
ประพรมน้ำพระพุทธมนต์รอบเมือง จึงเป็นงานสมโภชปีใหม่ที่เป็พิธีการและสนุกสนานไปใน
เวลาเดียวกัน

3) เป็นพิธีที่แสดงถึงความเคารพศรัทธาในพระพุทธ
พระธรรม พระสงฆ์ เมื่อต้องการความเป็นสิริมงคลแก่ตนและบ้านเมือง ก็ประกอบการ
กุศลด้วยการถือศีล บริจาคทานฟังพระสวดมนต์ ทั้งนี้เพื่อให้เกิดความมั่นคงทางจิตใจเนื่อง
ในวาระที่เป็นมงคลต่าง ๆ เช่นงานฉลองวันขึ้นปีใหม่เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อเป็นการเริ่มต้นชีวิต
ที่ดีต่อไปในปีที่กำลังเคลื่อนเข้ามา

4) ในสมัยสุโขทัยนั้นน่าจะยังไม่มีการสร้างพระพุทธรูป
พระสงฆ์ และผู้อาวุโส เช่นในสมัยปัจจุบัน มีแต่เพียงการเล็งพระ สวดมนต์ ประพรม
น้ำพระพุทธมนต์ สมโภชพระพุทธรูป เพื่อเป็นสิริมงคลเนื่องในวันขึ้นปีใหม่เท่านั้น

เชิงอรรถท้ายบทที่ 2

¹กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย-(กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2527),
หน้า 313.

²เล่มเดิม, หน้า 334.

³เล่มเดิม, หน้า 105-106.

⁴เล่มเดิม, หน้า 334.

⁵เล่มเดิม, หน้า 117.

⁶เล่มเดิม, หน้า 134.

⁷เล่มเดิม, หน้า 65.

⁸เล่มเดิม, หน้า 24.

⁹เล่มเดิม, หน้า 50.

¹⁰เล่มเดิม, หน้า 77.

¹¹เล่มเดิม, หน้า 12.

¹²เล่มเดิม, หน้า 49.

¹³เล่มเดิม, หน้า 12.

¹⁴เล่มเดิม, หน้า 12.

¹⁵เล่มเดิม, หน้า 34.

¹⁶เล่มเดิม, หน้า 50.

- 17 เรื่องเดิม, หน้า 65.
- 18 เรื่องเดิม, หน้า 12.
- 19 เรื่องเดิม, หน้า 105.
- 20 เรื่องเดิม, หน้า 313.
- 21 เรื่องเดิม, หน้า 31.
- 22 เรื่องเดิม, หน้า 192.
- 23 เรื่องเดิม, หน้า 313.
- 24 เรื่องเดิม, หน้า 377.
- 25 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน
(พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2507), หน้า 425-427.
- 26 กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า 12.
- 27 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน,
หน้า 426.
- 28 เรื่องเดิม, หน้า 428-429.
- 29 กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า 191.
- 30 เล่มเดิม, หน้า 12.
- 31 เล่มเดิม, หน้า 49.
- 32 เล่มเดิม, หน้า 12

- 33 เล่มเดิม, หน้า 49
- 34 เล่มเดิม, หน้า 13.
- 35 เล่มเดิม, หน้า 712-713.
- 36 เล่มเดิม, หน้า 49
- 37 เล่มเดิม, หน้า 313.
- 38 เล่มเดิม, หน้า 105-106.
- 39 เล่มเดิม, หน้า 33.
- 40 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า 429.
- 41 จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า 13.
- 42 ศรีพนม สิงห์ทอง, พระราชพิธีของกษัตริย์ไทย (พระนคร: โรงพิมพ์เกษมสัมพันธ์ การพิมพ์ พ.ศ. 2525), หน้า 482-483.
- 43 เล่มเดิม, หน้า 483.
- 44 เล่มเดิม, หน้า 482.
- 45 เล่มเดิม, หน้า 483.
- 46 เล่มเดิม, หน้า 482.
- 47 เล่มเดิม, หน้า 484.
- 48 เล่มเดิม, หน้า 484.

49 ^{ที่}ระลีกงานหอคกริน ณ วัดแจ้งนอก อ.เมือง จ.พระนครศรีอยุธยา, การให้
(กรุงเทพ ฯ: รัชดาการพิมพ์, 2510), หน้า 32.

50 สมัปปาสาทิกา, เล่ม 3, หน้า 353.

51 จารึกสุโขทัย, หน้า 13.

52 เล่มเดิม, หน้า 14, 16.

53 เล่มเดิม, หน้า 14.

54 เล่มเดิม, หน้า 46.

55 เล่มเดิม, หน้า 13.

56 เล่มเดิม, หน้า 14.

57 สงวน รอดบุญ, ศิลปกรรมไทย, หน้า 83.

58 จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า 263ง

59 สงวน รอดบุญ, ศิลปกรรมไทย, หน้า 84.

60 เล่มเดิม, หน้า 84.

61 จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า 19.

62 เล่มเดิม, หน้า 188.

63 เล่มเดิม, หน้า 322.

64 เล่มเดิม, หน้า 14.

65 เล่มเดิม, หน้า 46.

66 เล่มเดิม, หน้า 46-47.

67 เล่มเดิม, หน้า 17.

68 เล่มเดิม, หน้า 25.

69 เล่มเดิม, หน้า 25.

70 เล่มเดิม, หน้า 334

71 เล่มเดิม, หน้า 131.

72 เล่มเดิม, หน้า 65.

73 เล่มเดิม, หน้า 117.

74 เล่มเดิม, หน้า 134.

75 เล่มเดิม, หน้า 334.

76 เล่มเดิม, หน้าเดิม.

77 เล่มเดิม, หน้า 376.

78 เล่มเดิม, หน้า 132-133.

79 เล่มเดิม, หน้า 312-313.

80 เล่มเดิม, หน้า 130.

81 เล่มเดิม, หน้า 132.

82 เล่มเดิม, หน้า 132.

83 เล่มเดิม, หน้า 313.

84 เล่มเดิม, หน้า 75-76.

85 เล่มเดิม, หน้า 13-14.

86 เล่มเดิม, หน้า 16.

87 เล่มเดิม, หน้า 49.

88 เล่มเดิม, หน้า 100.

89 ยอร์ช ซี เคอร์, ชนชาติต่าง ๆ ในแหลมอินโดจีน, แปลจาก *Les Peuples de la Peninsule Indochinoise* โดย ปัญญา บริสุทธิ์ (พระนคร: ไทยวัฒนาพานิช, 2521), หน้า 122.

90 กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า 191.

91 เล่มเดิม, หน้า 195.

92 เล่มเดิม, หน้า 124-25.

93 เล่มเดิม, หน้า 105-107.

94 เล่มเดิม, หน้า 191.

95 เล่มเดิม, หน้า 49.

96 เล่มเดิม, หน้า 100.

97 เล่มเดิม, หน้า 105.

98 เล่มเดิม, หน้า 113.

99 เล่มเดิม, หน้า 198.

100 เล่มเดิม, หน้า 334.

- 101 เล่มเดิม, หน้า 107.
- 102 เล่มเดิม, หน้า 137.
- 103 เล่มเดิม, หน้า 100.
- 104 เล่มเดิม, หน้า 273, 275.
- 105 เล่มเดิม, หน้า 198.
- 106 เล่มเดิม, หน้า 195.
- 107 เล่มเดิม, หน้า 147.
- 108 เล่มเดิม, หน้า 65.
- 109 เล่มเดิม, หน้า 74
- 110 เล่มเดิม, หน้า 75-76.
- 111 เล่มเดิม, หน้า 24.
- 112 เล่มเดิม, หน้า 49.
- 113 เล่มเดิม, หน้า 13.
- 114 เล่มเดิม, หน้า 213, 214.
- 115 เล่มเดิม, หน้า 137.
- 116 เล่มเดิม, หน้า 143.
- 117 เล่มเดิม, หน้า 19.
- 118 เล่มเดิม, หน้า 29.

- 119 เล่มเดิม, หน้า 29.
- 120 เล่มเดิม, หน้า 78.
- 121 เล่มเดิม, หน้า 322.
- 122 เล่มเดิม, หน้า 32.
- 123 เล่มเดิม, หน้า 33.
- 124 เล่มเดิม, หน้า 76.
- 125 เล่มเดิม, หน้า 77.
- 126 สมเด็จพระยาตากำรกราชาอนุภาพ, (กรุงเทพ ฯ: ประชุมพระนิพนธ์
เบ็ดเตล็ด), หน้า 66.
- 127 จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า 39.
- 128 เล่มเดิม, หน้า 34.
- 129 เล่มเดิม, หน้า 268.
- 130 เล่มเดิม, หน้า 305.
- 131 เล่มเดิม, หน้า 87.
- 132 เล่มเดิม, หน้า 91.
- 133 เล่มเดิม, หน้า 91.
- 134 เล่มเดิม, หน้า 268.
- 135 เล่มเดิม, หน้า 13.

- 136 เล่มเคิม, หน้า 87.
- 137 เล่มเคิม, หน้า 87.
- 138 เล่มเคิม, หน้า 105, 107.
- 139 เล่มเคิม, หน้า 105, 107.
- 140 เล่มเคิม, หน้า 107.
- 141 เล่มเคิม, หน้า 255.
- 142 เล่มเคิม, หน้า 255.
- 143 วารสารศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 10 ฉบับที่ 4 กุมภาพันธ์ 2532, หน้า 96-97.
- 144 เล่มเคิม, หน้า 77.
- 145 จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า 50.
- 146 เล่มเคิม, หน้า 227.
- 147 เล่มเคิม, หน้าเคิม.
- 148 เล่มเคิม, หน้า 65.
- 149 เล่มเคิม, หน้า 93.
- 150 เล่มเคิม, หน้า 110.
- 151 เล่มเคิม, หน้า 272, 275.
- 152 เล่มเคิม, หน้า 93.
- 153 เล่มเคิม, หน้า 65.

- 154 เล่มเดิม, หน้า 72.
- 155 เล่มเดิม, หน้า 217.
- 156 เล่มเดิม, หน้า 227.
- 157 เล่มเดิม, หน้า 275.
- 158 เล่มเดิม, หน้า 110.
- 159 เล่มเดิม, หน้า 218.
- 160 เล่มเดิม, หน้า 272.
- 161 เล่มเดิม, หน้า 227.
- 162 เล่มเดิม, หน้า 65.
- 163 เล่มเดิม, หน้า 72.
- 164 เล่มเดิม, หน้า 114.
- 165 เล่มเดิม, หน้า 227.
- 166 เล่มเดิม, หน้า 227.
- 167 เล่มเดิม, หน้า 713-14.
- 168 เล่มเดิม, หน้า 46.
- 169 สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพ, ตำนานคณะสงฆ์, หน้า 7-9.
- 170 จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า 262-263.
- 171 เล่มเดิม, หน้า 263-264.

- 172 เล่มเดิม, หน้า 255.
- 173 เล่มเดิม, หน้า 13-14.
- 174 เล่มเดิม, หน้า 246.
- 175 เล่มเดิม, หน้า 65.
- 176 เล่มเดิม, หน้า 72
- 177 อ้างในเบญจมาศ พลอินทร์, วรรณคดีชนบทประเพณีพระราชพิธีสิบสองเดือน (กรุงเทพฯ ฯ สำนักพิมพ์โอเคียนส์โตร, พ.ศ. 2523), หน้า 3.
- 178 อ้างในศรีพนม สิงห์ทอง, พระราชพิธีของกษัตริย์ไทย (พระนคร: โรงพิมพ์เกษมสัมพันธ์การพิมพ์, พ.ศ. 2505), หน้า 196-197.
- 179 กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า 13.
- 180 อ้างใน ศรีพนม สิงห์ทอง, พระราชพิธีของกษัตริย์ไทย (พระนคร: โรงพิมพ์เกษมสัมพันธ์การพิมพ์, พ.ศ. 2505), หน้า 539.
- 181 เล่มเดิม, หน้า 540.
- 182 เล่มเดิม, หน้า 311, 312, 313.

พุทธประเพณีสมัยอยุธยา : สาระสำคัญและบทบาท

กรุงศรีอยุธยาเป็นอาณาจักรที่มีการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราช โดยมีระบบศักดินาเป็นเครื่องกำหนดหน้าที่และฐานะของประชาชน การปกครองต้องอาศัยความเข้มแข็งเด็ดขาดจึงจะสามารถรวมอาณาจักรได้เป็นปึกแผ่น พระมหากษัตริย์จึงทรงเป็นทั้งเจ้าแผ่นดินและเจ้าชีวิตในขณะเดียวกัน เมื่อแรกสถาปนากรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ. 1893 ศาสนาหลักในสมัยนั้นคือพุทธศาสนาเถรวาทลัทธิลังกาวงศ์ เช่นเดียวกับในสมัยสุโขทัย ในขณะเดียวกันก็ยอมรับนับถือศาสนาพราหมณ์ซึ่งแทรกอยู่ในศาสนสุทธอย่างแยกกันไม่ออก โดยเฉพาะในด้านพิธีการต่าง ๆ ทั้งนี้เนื่องจากหลักการปกครองในรูปเทวราชา พระมหากษัตริย์ทรงอยู่ในฐานะเป็นภาคหนึ่งของเทพเจ้าหรือองค์อวตารของเทพเจ้า โดยมีพราหมณ์เป็นผู้เชิญอำนาจอันศักดิ์สิทธิ์ของเทพเจ้ามาสถิตย์ในองค์พระมหากษัตริย์¹ สมณชีพราหมณ์จึงเป็นผู้ที่ได้รับความนิยมนับถือในฐานะผู้รู้พิธีกรรมต่าง ๆ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นพิธีกรรมในราชสำนัก

อย่างไรก็ดีพุทธศาสนาในสมัยอยุธยามีความเจริญรุ่งเรืองในช่วงต้นของอาณาจักร ทั้งทางด้านการสร้างถาวรวัตถุและพิธีกรรมต่าง ๆ โดยมีพระมหากษัตริย์เป็นผู้สนับสนุนพุทธประเพณีต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นจะสอดคล้องกับแนวความคิดในเรื่องกรรมและผลของกรรม² ยิ่งกว่านั้นยังเป็นที่ไปเพื่อสร้างพระราชอำนาจและสร้างความเชื่อมั่นในหมู่ราษฎรว่าพระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชศรัทธาในพระพุทธศาสนาและบำรุงสถาบันนี้อย่างจริงจัง³ ประเพณีทางพุทธศาสนาที่เกิดขึ้นในอาณาจักรกรุงศรีอยุธยาพอประมวลได้ดังนี้

1. พุทธประเพณีการสร้างวัดและเจดีย์สถาน

กรุงศรีอยุธยานับเป็นอาณาจักรที่มีวัดวาอารามอยู่โดยรอบจำนวนมาก วัดต่าง ๆ เหล่านี้สร้างขึ้นโดยรับคติความคิดจากสมัยอู่ทองและลพบุรีตอนปลาย ซึ่งเรียกว่าศิลปะแบบกัมโพชหรือแบบอโยธยาของสุพรรณภูมิ⁴ แนวความคิดในการสร้างศาสนสถานเป็นประเพณีที่ต่อเนื่องมาตั้งแต่ครั้งหลังพุทธกาล ด้วยจุดประสงค์เพื่อสืบอายุพระพุทธศาสนาและเป็น

อานิสงส์อันยิ่งใหญ่ ในสมัยอยุธยาการสร้างวัดนอกจากจะด้วยเหตุผลข้างต้นแล้ว ยังเพื่อระลึกถึงคนสำคัญหรือแม้แต่เหตุการณ์สำคัญ ๆ ที่เกิดขึ้นในเวลานั้นด้วย เช่น การสร้างวัดป่าแก้วในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 เมื่อ พ.ศ. 1906 ณ บริเวณที่ปลงศพเจ้าแก้วเจ้าไทย⁵ นอกจากนี้ยังมีวัดพระราม ซึ่งสมเด็จพระรามาธิบดีทรงสร้างภายหลังการถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ใน พ.ศ. 1912⁶ มาในสมัยรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) พระองค์ทรงโปรดฯ ให้สร้างวัดราชบูรณะในบริเวณที่ถวายพระเพลิงพระศพเจ้าอ้ายพระยาและเจ้ายี่พระยา ซึ่งชนข้างกันถึงพิลาลัย นอกจากนี้ยังทรงให้ก่อสร้างเจดีย์ 2 องค์ ไว้ที่เชิงสะพานป่าถ่านอีกด้วย⁷ วัดสบสวรรค์ก็เช่นเดียวกัน สร้างในบริเวณที่พระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระศรีสุริโยทัย ในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ และเจดีย์สถาน ณ ตำบลตะพังกรูสรวมพระศพพระมหาอุปราช ในสมัยสมเด็จพระนเรศวร นอกจากนี้ยังมีวัดที่สร้างขึ้นเพื่อเป็นอนุสรณ์สถานในลักษณะที่ต่างออกไป เช่น วัดพุทธไสวรรย์สร้างในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 เมื่อ พ.ศ. 1896 เพื่อเป็นอนุสรณ์ถึงการเสด็จมาจากเมืองอุททองเพื่อตั้งราชธานี ณ กรุงศรีอยุธยา ได้ประทับตั้งมั่นที่ตำบลเวียงเหล็กก่อน เมื่อสร้างกรุงศรีอยุธยาแล้วจึงโปรดให้สร้างวัดพุทธไสวรรย์ที่ตำบลนครบริเวศที่เคยประทับ⁸ เป็นต้น

นอกจากจะสร้างวัดและเจดีย์เพื่อเป็นอนุสรณ์สถานแล้ว ในสมัยนี้ยังนิยมสร้างวัดเพื่อเป็นพุทธบูชาอีกด้วย วัดที่สร้างขึ้นและปฏิสังขรณ์โดยแนวความคิดนี้ เช่น วัดภูเขาทองในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดี พระศรีมหาธาตุ ในสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2⁹ ในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ พระองค์ทรงอุทิศพระราชวังส่วนหนึ่งเพื่อสร้างวัดพระศรีสรรเพชญ์¹⁰ ซึ่งไม่ปรากฏว่ามีพระมหากษัตริย์พระองค์ใดเคยสร้างวัดในพระราชวังมาก่อน ในสมัยเดียวกันมีการสร้างพระวิหารวัดจุฬามณีด้วย¹¹ และในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิพระองค์ให้สถาปนาวัดที่วังเดิมของพระองค์เป็นพระอุโบสถ และสร้างพระวิหารเป็นพระอารามให้นามว่า วัดวังไชย¹² เป็นต้น เป็นที่น่าสังเกตว่าหลังจากการสถาปนากรุงศรีอยุธยา ใน พ.ศ. 1893 มักมีการสร้างวัดขึ้นรอบ ๆ เมืองหลวงอยู่เสมอ¹³ ปรากฏในประชุมพงศาวดารภาคที่ 63 เรื่องกรุงเก่าว่า พระอารามหลวงซึ่งพระเจ้าแผ่นดินทรงสร้างหรือปฏิสังขรณ์ทั้งหมด 15 วัด¹⁴ คือ

1. วัดพระราม สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงสร้างในที่ถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) มีพระเทพกวีเป็นเจ้าของ
2. วัดมหาธาตุ สมเด็จพระราเมศวรทรงสร้างในที่พระสารีริกธาตุเสด็จปาฏิหาริย์ มีสมเด็จพระอริยวงศาส์มรชาธิบดี เจ้าคณะคามวาสีฝ่ายซ้าย เป็นประธานสงฆ์
3. วัดราชบูรณะ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ทรงสร้างในที่พระราชทานเพลิงพระศพเจ้าอ้ายพระยา เจ้ายี่พระยา ไม่ทราบชื่อเจ้าของ
4. วัดราชประดิษฐาน เป็นวัดที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิประทับเวลาทรงผนวช มีพระพรหมมุนีเป็นเจ้าของ
5. วัดวังชัย เป็นวังเดิมของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิประทับก่อนทรงผนวช มีพระนิกรมเป็นเจ้าของ
6. วัดสพสวรรค์ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงสร้างในที่พระราชทานเพลิงพระศพพระสุริโยทัย มีพระธรรมเจดีย์เป็นเจ้าของ
7. วัดวรเชษฐ์ สมเด็จพระเอกาทศรถ ทรงสร้างถวายสมเด็จพระนเรศวรมหาราช พระอริยวงศ์มุนีเป็นเจ้าของ
8. วัดบรมพุทธาราม สมเด็จพระเทพราชาทรงสร้าง พระญาณสมโพธิเป็นเจ้าของ
9. วัดพุทธไสวรรย์ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ทรงสร้างขึ้นที่ตำบลเวียงเหล็ก พระพุทธโฆษาจารย์เป็นเจ้าของ
10. วัดกุเขาทอง สมเด็จพระราเมศวรทรงสถาปนาขึ้นเป็นพระอาราม
11. วัดมเหยงคณ์ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 และพระเจ้าอู่แก้วท้ายสระ ทรงปฏิสังขรณ์ พระธรรมกิจเป็นเจ้าของ

12. วัดชัยวัฒนาราม สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงสร้าง พระวิเชียรเดระ เป็นเจ้าอาวาส
13. วัดชุมพลนิกายาราม สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงสร้าง
14. วัดพระยาแมน พระเพทราชาทรงปฏิสังขรณ์ถวายพระอาจารย์ซึ่งเป็นผู้ ทำนายนมาแต่เดิม พระศรีสังฆญาณมุนีเป็นเจ้าอาวาส
15. วัดกุฎีขาว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงปฏิสังขรณ์ พระเทพมุนีเป็น เจ้าอาวาส

นอกจากพระอารามหลวงซึ่งมีหลักฐานระบุแล้ว คงจะมีวัดที่ราษฎรและขุนนาง สร้างอีกเป็นจำนวนมากในสมัยนี้ด้วย นอกจากนิยมสร้างวัดยังมีการสร้างพระเจดีย์เพื่อ บรรจุอัฐิธาตุของบรรพบุรุษหรือญาติวงศ์ โดยเริ่มขึ้นในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 เป็นการเลียนแบบมาจากลานนา คือพระเจ้าติโลกราชโปรดให้สร้างพระเจดีย์บรรจุพระบรม อัฐิของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ พระราชบิดาและพระบรมอัฐิของพระบรมราชาธิราชที่ 3 พระเชษฐา ในวัดพระศรีสรรเพชญ์¹⁵

ในสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 4 ก็โปรด ฯ ให้สร้างพระเจดีย์บรรจุพระ บรมอัฐิของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 อีกองค์หนึ่ง รวมเป็นเจดีย์ 3 องค์ ที่วัดพระ- ศรีสรรเพชญ์¹⁶ และในสมัยสมเด็จพระเจ้าเสือหรือสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 พระองค์ทรง โปรดให้บรรจุพระบรมอัฐิของสมเด็จพระเพทราชาไว้ที่ท้ายจรมำพระวิหารใหญ่วัดพระศรี- สรรเพชญ์เช่นเดียวกัน¹⁷

การสร้างเจดีย์เพื่อบรรจุอัฐิธาตุได้รับความนิยมและปฏิบัติเป็นประเพณีสืบมา เห็นได้จากซากวัดที่พบในสมัยนี้ว่ามีการสร้างเจดีย์ขนาดใหญ่ 2 องค์ ไว้ข้างหน้าโบสถ์ เป็นที่บรรจุอัฐิของบิดาองค์หนึ่ง ของมารดาองค์หนึ่ง ส่วนอัฐิของสมาชิกในสกุลจะบรรจุใน สถูปเจดีย์ขนาดย่อมลงมารายรอบโบสถ์ เรียกว่าพระเจดีย์ราย¹⁸ วัดในลักษณะนี้คงเป็น วัดประจำตระกูล เช่น วัดพระศรีสรรเพชญ์ในพระราชวังกรุงศรีอยุธยา มีพระเจดีย์ใหญ่ น้อยทุกขนาด ล้วนเป็นที่บรรจุอัฐิเจ้านายในพระราชวงศ์ทั้งสิ้น¹⁹ การสร้างสถูปเจดีย์นับว่า

มีความสำคัญในสมัยอยุธยาตอนต้นถือเป็นหลักของวัด ต่อมาความนิยมในการสร้างพุทธเจดีย์เริ่มลดน้อยลง ประกอบกับความนิยมในการบวชเรียนมีมากขึ้นการสร้างโบสถ์วิหารจึงมีความสำคัญแทนที่ ลักษณะของพุทธเจดีย์ที่นิยมสร้างพอสรุปลักษณะได้ดังนี้²⁰

สมัยอยุธยาตอนต้น รูปทรงเจดีย์เป็นลักษณะแปดเหลี่ยมทรงสูง เรียงง่าย ก่ออิฐ ไม่สอปูน ทรวดทรงเทอะทะไม่มีลาย ล้วนเป็นพุทธรางค์ทั้งสิ้น เช่น วัดราชบูรณะ วัดพระราม วัดพุทธไสยาสน์ เป็นต้น

สมัยอยุธยาตอนกลาง รูปทรงเจดีย์จะเป็นทรงลังกาคลายแบบสมัยสุโขทัย ระฆังอยู่สูงชะลูดขึ้น ตัวเจดีย์อยู่สูงชัน ก่ออิฐ และเริ่มสอปูนแล้ว เช่น พระสถูปที่วัดพระศรีสรรเพชญ์ เจดีย์ศรีสุริโยทัย และพระเจดีย์ยุทธหัตถี เป็นต้น นอกจากนี้เจดีย์ทรงลังกาแล้วในสมัยนี้ยังนิยมสร้างเจดีย์แบบเหลี่ยมย่อมุมไม้สิบสองด้วย²¹

สมัยอยุธยาตอนปลาย รูปทรงเจดีย์จะเป็นแบบย่อมุมไม้สิบสอง หรือย่อมุมสี่สิบ รูปทรงสูง ทรงเรียว ระฆังเล็ก

การสร้างวิหารศิลปะเจดีย์ดังกล่าวมาแล้วนั้นนอกจากจะมาจากความเชื่อในการสร้างกรรมดี ให้ส่งผลไปยังชาติต่อไปแล้ว ยังเป็นสิ่งที่สังคมแต่โบราณนิยมทำกัน นั่นคือการให้วัดเป็นศูนย์กลางของหมู่บ้าน เมื่อวัดมีจำนวนมากการขยายตัวของหมู่บ้าน เป็นเมืองก็มากขึ้น ซึ่งเป็นผลพลอยให้อาณาจักรกว้างใหญ่ไพศาลกว่าเดิม

2. พุทธประเพณีการบวชเป็นภิกษุสามเณร

การบวชเป็นภิกษุสามเณรมีมาแต่ครั้งสุโขทัยแล้ว²² มาในสมัยอยุธยาการบวชถือเป็นประเพณีที่พุทธศาสนิกชนชายพึงปฏิบัติเมื่อมีอายุครบ 20 ปี สืบเนื่องมาจากสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เสด็จออกผนวช ณ วัดจุฬามณี เมื่อ พ.ศ. 2007 พร้อมผู้ตามเสด็จจำนวนมาก และโปรดให้พระราชโอรสกับพระราชนัดดาผนวชเป็นสามเณรด้วย ดังปรากฏในประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยาว่า "...แลท่านก็ให้บวชพระสงฆ์ปริวัตรก่อนห้าพระองค์ แล้วท่านจึงทรงเครื่องบรรพชิต และพระสงฆ์บวชโดยเสด็จทั้งสี่คณะ 2348 พระองค์..."²³

พระองค์ทรงผนวชอยู่ 8 เดือน 15 วัน จึงทรงลาผนวช²⁴ การออกผนวชครั้งนั้นอาจกล่าวได้ว่าเป็นการดำเนินรอยพระมหาธรรมราชาธิราชแห่งอาณาจักรสุโขทัย เพราะการผนวชในระหว่างครองราชย์เป็นสิ่งที่พระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาไม่ทรงกระทำกัน²⁵ เมื่อภายหลังรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถแล้ว การเสด็จออกผนวชในระหว่างครองราชย์ได้กลายเป็นประเพณีของกษัตริย์ในสมัยอยุธยา รวมทั้งอาณาประชาราษฎร์สืบมา²⁶ ความนิยมบวชเป็นภิกษุสามเณรของชาวไทยในสมัยอยุธยา เห็นได้จากจดหมายเหตุของพ่อค้าชาวต่างชาติที่เข้ามาในไทย เช่น โยส เซา เต็น พ่อค้าชาวฮอลันดาที่เดินทางมาค้าขายในสมัยพระเจ้าทรงธรรมและพระเจ้าปราสาททองว่า ในกรุงศรีอยุธยามีพระสงฆ์กว่า 30,000 รูป²⁷ ความศรัทธาที่พุทธศาสนิกชนมีต่อพระภิกษุสงฆ์ก็แสดงออกกันด้วยการ เคารพยกย่องซึ่งพบเห็นได้โดยทั่วไป²⁸ อาจกล่าวได้ว่าคนไทยในสมัยอยุธยานิยมให้ลูกหลานบวชเป็นภิกษุสามเณรจนกลายเป็นประเพณีว่าชายไทยต้องผ่านการบวชเรียนอย่างน้อยครั้งหนึ่งในชีวิต ประเพณีนี้มีมาอย่างต่อเนื่องจนปลายสมัยอยุธยา พระมหากษัตริย์ก็ทรงสนับสนุนให้พระบรมวงศานุวงศ์และมหาดเล็กบวชเมื่ออายุครบ 20 ปี แต่ถ้าผู้ใดไม่เคยผ่านการบวชมาก่อนจะไม่ได้รับราชการ²⁹ การที่พระมหากษัตริย์ให้ความสำคัญกับการบวชเรียน นอกจากจะแสดงให้เห็นความเลื่อมใสศรัทธาในบวรพุทธศาสนาแล้ว ยังเป็นการสร้างความสัมพันธ์อันดีระหว่างสถาบันสงฆ์กับสถาบันพระมหากษัตริย์อีกด้วย กล่าวคือ พระสงฆ์เป็นเสมือนผู้สืบทอดอุดมการณ์ของพุทธศาสนา เป็นผู้ธำรงรักษาคำสั่งสอนของพระบรมศาสดา พระสงฆ์จึงเป็นผู้นำทางจิตใจแก่สังคมและชุมชน ดังนั้นความมั่นคงของอาณาจักรส่วนหนึ่งจึงมาจากการผสมผสานอย่างแน่นแฟ้นของสองสถาบัน³⁰ ซึ่งเอื้ออำนวยต่อการปกครองและการจัดระเบียบของสังคม การให้ความสำคัญต่อศาสนาและสถาบันสงฆ์เห็นได้จากการให้ความคุ้มครองทางด้านกฎหมาย ด้วยการลงโทษผู้ทำร้ายพระภิกษุสงฆ์หรือเอาพระพุทธรูปมาทุบตีเทียบเท่ากับโทษสถานหนัก ดังปรากฏในพระไอยการกระบดศึก เป็นต้น³¹ เมื่อคณะสงฆ์ยอมรับสถานะของพระมหากษัตริย์และเผยแพร่ความคิดนี้ไปยังชาวบ้านโดยทั่วไป ความชอบธรรมทางการเมืองของพระมหากษัตริย์จึงได้รับการยอมรับโดยปริยาย อย่างไรก็ตามพระมหากษัตริย์ยังเป็นผู้มีบทบาทในการแต่งตั้งสมณศักดิ์สงฆ์ด้วย ปรากฏในจดหมายเหตุสมัยกรุงศรีอยุธยาเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า มีการพระราชทานสมณศักดิ์ให้เจ้าเถรพุทธสาคร เป็นพระครูธรรมโมลีศรีราชาบุตรในปีมะแม พ.ศ. 1959 ในรัชกาลสมเด็จพระอินทราชา ในรัชกาลสมเด็จพระบรมราชา

อิราซที่ 2 พระราชทานสมณศักดิ์ให้พระมหาเถรสาริบุตร เลื่อนขึ้นเป็นพระมหาเถรปิยทัศ
ศรีสาริบุตร ในปีเถาะ พ.ศ. 1978 และพระราชทานสมณศักดิ์ให้เจ้านิทรยรัตนเลื่อนขึ้น
เป็นเจ้ารัตนโมลีศรีไตรโลกย์ เมื่อปีเถาะ พ.ศ. 1986 ในรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชา
ให้พระราชทานสมณศักดิ์ให้มหานิสสัยพรหมราชปถุยก์ เลื่อนขึ้นเป็นพระครูธรรมฐียร เมื่อปี
ฉลู พ.ศ. 2108 และในรัชกาลของพระเจ้าเอกทัศ พระองค์ทรงตั้งพระอริยมุนี ซึ่งเคย
ไปบรรพชาตั้งสงฆมณฑลในลังกาสยามพระเจ้าบรมโกษฐ์ ให้เป็นสมเด็จพระสังฆราช ตั้งราช
ทินนามเป็น สมเด็จพระอริยวงศาสังฆราชาธิบดี ซึ่งกลายเป็น สมเด็จพระอริยวงศญาณ
และสมเด็จพระอริยวงศาคณญาณในสมัยต่อมา³²

อาจกล่าวได้ว่าความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันสงฆ์กับสถาบันพระมหากษัตริย์ เป็นสิ่ง
ที่ต้องมี พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้คุ้มครองปกป้องสถาบันสงฆ์ ขณะเดียวกันคณะสงฆ์ก็ให้ความ
ชอบธรรมต่อองค์พระมหากษัตริย์ โดยมีราษฎรเป็นฐานรองรับ³³ อย่างไรก็ตามความนิยมใน
การบวชมีเพียงแต่เกิดจากความเลื่อมใสศรัทธา และความต้องการสร้างกรรมดีเท่านั้น
แรงจูงใจอีกประการหนึ่งคือความต้องการหลีกเลี่ยงการเกณฑ์แรงงานด้วยการบวช อันเป็น
ผลสืบเนื่องมาจากระบบการปกครองที่กำหนดให้มีการสละเลขเกณฑ์เข้ารับราชการ เมื่อเป็น
เช่นนี้จึงน่าจะมีผลเสียต่อทั้งระบบราชการและพระศาสนา เพราะทำให้คนที่เกณฑ์เข้ามา
รับใช้ราชการมีจำนวนน้อยลง ขณะเดียวกันพระที่บวชโดยลักษณะนี้ย่อมไม่มีใจศรัทธาใน
พระศาสนาอย่างจริงจัง ซึ่งทำให้พระธรรมวินัยย่อหย่อนลงได้³⁴ ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์
มีการแก้ไขปัญหานี้ด้วยการจัดให้มีการสอบความรู้พระภิกษุสงฆ์ที่ราชอาณาจักรเป็นครั้งคราว
เพื่อให้ได้พระภิกษุที่มีความรู้ในภาษาบาลีและหลักปริยัติธรรมที่แท้จริง³⁵ ส่วนพระภิกษุรูปใด
สอบความรู้ไม่ได้ตามเกณฑ์ที่ราชการกำหนด ก็ให้สละจากสมณเพศ และคงจะถูกสละเลขเข้า
สังกัดกรมกองต่อไปทันที การสอบความรู้พระภิกษุสงฆ์ในสมัยนั้นได้กลายเป็นการสอบนักธรรม
และสอบพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสงฆ์ในสมัยต่อมา³⁶ นอกจากนี้จากหลักฐานยังพบว่า
ในสมัยอยุธยามีการบวชเพื่อหนีราชภัยด้วย เช่น ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ทรงให้ข้าราชการ
บริหารผู้ใกล้ชิดบวช เพื่อให้พ้นจากภัยที่บ้านเมืองในตอนปลายรัชกาล³⁷ เป็นต้น

กล่าวโดยสรุปได้ว่า การบวชเป็นภิกษุสงฆ์ในสมัยอยุธยา มีทั้งที่บวชโดยความเลื่อม
ใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา บวชตามประเพณีนิยม และบวชเพื่อหนีการเกณฑ์แรงงาน

แต่แม้จะบวชด้วยจุดมุ่งหมายใดก็ตาม การบวชเป็นภิกษุสามเณรก็เป็นประเพณีที่นิยมปฏิบัติกันมาอย่างต่อเนื่อง

3. พุทธประเพณีที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อทางพุทธศาสนา

พุทธประเพณีที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อทางพุทธศาสนาในสมัยอยุธยาที่สำคัญ ได้แก่ ความเชื่อในเรื่องการบูชาพระบรมธาตุ การบูชาพระพุทธบาท การทำบุญทำทานและการอุทิศส่วนกุศล

3.1 การบูชาพระบรมธาตุ การให้ความสำคัญแก่พระบรมธาตุและความเชื่อในความศักดิ์สิทธิ์ของพระบรมธาตุในสมัยอยุธยามีอยู่อย่างลึกซึ้ง ในจารึกคาถานมัสการพระบรมสารีริกธาตุ ซึ่งพบในกรุพระปรางค์ วัดราชบูรณะ ได้กล่าวถึงลักษณะของพระบรมสารีริกธาตุโดยละเอียด ทั้งขนาดและสี ทั้งที่กระจายและไม่กระจาย ว่า

"...พระอุณหิส 1 องค์ พระเขี้ยว 4 องค์ และพระรากขวัญ 2 องค์ รวม 7 องค์ พระธาตุที่ 7 องค์นั้นไม่กระจาย นอกนั้นกระจาย...พระธาตุกระจายออกเป็น 3 อย่าง อย่างใหญ่ 5 ทะนาน อย่างกลาง 6 ทะนาน อย่างเล็ก 5 ทะนาน พระธาตุอย่างใหญ่เท่าเมล็ดถั่วเขียวแตก อย่างกลางเท่าเมล็ดข้าวสารหัก อย่างเล็กเท่าเมล็ดพันธุ์ผักกาด นี้เป็นพระธาตุที่พระองค์ทรงอธิษฐานไว้"³⁸

การเสด็จปาฏิหาริย์ของพระบรมสารีริกธาตุมีอยู่บ่อยครั้งในสมัยอยุธยา ซึ่งมักจะเป็นลางบอกเหตุความสำเร็จในกิจการที่พระมหากษัตริย์ผู้ครองบ้านครองเมืองในขณะนั้นจะทรงกระทำ การบูชาพระบรมธาตุจึงเป็นประเพณีที่ปฏิบัติกันมา รวมทั้งการสร้างพระเจดีย์เพื่อบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ หรือสร้างวัด ณ บริเวณที่ปรากฏปาฏิหาริย์ เช่น สมเด็จพระรามาเมศวร ทรงโปรดให้สร้างวัดมหาธาตุ ทรงบริเวณที่ทรงเห็นพระบรมสารีริกธาตุเสด็จปาฏิหาริย์ และในสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ ทรงให้สร้างพระพุทธปฏิมามหาเจดีย์บรรจุพระสารีริกธาตุที่วัดพระวรเชษฐารามมหาวิหาร³⁹ เป็นต้น แม้จะไม่เกิดปาฏิหาริย์ใด ๆ แต่พระมหากษัตริย์จะเสด็จไปนมัสการหรือไปสมโภช มีการถวายสิ่งของและผู้คนเพื่อบูชาและคอยดูแล⁴⁰ ถือเป็นพระราชประเพณีที่สำคัญอย่างหนึ่งในสมัยนั้น

3.2 การบูชารอยพระพุทธบาท ประเพณีการบูชารอยพระพุทธบาท ปรากฏหลักฐานว่าในสมัยอยุธยา^๕ รอยพระพุทธบาทมีทั้งที่พบโดยบังเอิญ และที่เจตนาสร้างขึ้นมา เพื่อให้กราบไหว้บูชา ซึ่งลักษณะของรอยพระพุทธบาทที่สร้างจะเทียบพร้อมด้วยมงคล 108 ประการ และมีจารึกอักษรกล่าวสรรเสริญและนมัสการพระพุทธคุณ⁴¹

การสร้างรอยพระพุทธบาทมีในสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 เมื่อ พ.ศ. 1907⁴² และมีผู้พบรอยพระพุทธบาทในสมัยพระเจ้าทรงธรรม "...มีลายลักษณะ กงจักรประกอบด้วยอัญมณีรัตนมางคัล 108 ประการ สมด้วยพระบาลีแจ้งดั่งกับเมือง ลังกาบอกเข้ามาว่ากรุงศรีอยุธยา^๕ มีรอยพระพุทธบาทเหนือยอดเขาสุวรรณบรรพต..."⁴³ สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมจึงทรงโปรดให้ตากถางป่าบริเวณนั้น แล้วสร้างเป็นมณฑปสวม รอยพระพุทธบาทไว้ นอกจากนี้ยังสร้างพระอุโบสถ พระวิหารการเปรียญอีกด้วย⁴⁴ และ นับแต่นั้นในรัชกาลต่อ ๆ มา ถือเป็นพระราชพิธีที่พระมหากษัตริย์จะเสด็จไปนมัสการและ สมโภชพระพุทธบาท พระเจ้าปราสาททองถึงกับโปรดให้สร้างพระตำหนักชื่อ พระราชนิเวศน์ ธารเกษมในบริเวณพระพุทธบาท⁴⁵ พระตำหนักนี้ใช้เป็นที่ประทับสำหรับพระมหากษัตริย์องค์ ต่อ ๆ มาในคราวเสด็จพระราชดำเนินมายังพระพุทธบาทนี้ และในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ กิ่งทรงพระกรุณาให้สร้างพระพุทธบาทจำลองประดิษฐานไว้ ณ วัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก เมื่อปีวอก พ.ศ. 2223 ไว้เพื่อ "...เป็นที่นมัสการแก่สมณะพราหมณาจารย์ และประชา ราชภูอันมิได้มานมัสการพระพุทธบาท..."⁴⁶

3.3 การทำบุญทำทานและการอุทิศส่วนกุศล จากความเชื่อในเรื่องของชาติภพ ดังนั้น "กรรม" จึงเป็นสิ่งสำคัญ เป็นเหตุให้พุทธศาสนิกชนสนใจและยึดมั่นในเรื่องการ ทำบุญทำทาน เพื่อส่งผลกรรมดีไว้ในอนาคตทั้งชาติ^๕ และชาติหน้า บาทหลวง เคอ ชัวฮยี่ กล่าวไว้ในจดหมายเหตุของเขาเกี่ยวกับเรื่องความเชื่อของชาวอยุธยาในเรื่องนี้ว่า "...พวกเขาชอบรับว่ามีนรก และสวรรค์อันเป็นสภาพที่รับโทษตามความผิด และรับอันสงฆ์ แห่งกุศลกรรมที่ตนได้บำเพ็ญไว้ในชาติปางก่อน..."

การทำบุญทำทานโดยทั่วไปมีทั้งการปล่อยสัตว์ การทำบุญตักบาตร สำหรับการ ทำบุญตักบาตรพระภิกษุจะได้รับอาหารที่ดีที่สุด และประชาชนจะไม่นำอาหารที่มีตำมใน พระวินัยไปถวายพระ ด้วยกลัวว่าจะต้องได้รับผลกรรมนั้น เช่น อาจเกิดเป็นเปรตได้⁴⁸

การหวังผลจากการทำบุญทำทานส่วนใหญ่ จะหวังความสุขในชาติหน้า ความปรารถนาที่ปรากฏในจารึกวัดสองคบ 3 ว่า "...ทำบุญทั้งนี้ปรารถนาเกิดมาชาติใดก็ดี ขอให้มี อาจให้ทานจำศีลภาวนา ขอลูกแก่โสคาบัตติผล หมายถึงไปนิพพาน เทอญ...ขอจงได้ทันพระศรีอารียไมตรี และขอมิปรีชญา ขอมิข้าวของ เงินทอง ขอมิโถมงาม ขอมิอาหารกิน ขอมิพ่อแม่แม่แก้ว ขอมิปากหอมคนหอม กระทำบุญทั้งหลายนี้ไซ้ริ กรรมหน้าแม่แก้วแม่แก้วที่แก้วญาติกา พันธุ์พงศาและคนโสด ส่วนพ่อรัตน์ และแม่เทศกระทำบุญช่วยมา กรรมมาบุญเพิ่มพูน..."⁴⁹

นอกจากนี้ยังมุ่งหวังว่าจะได้เกิดมาเป็นพระโพธิสัตว์ หรือพระพุทธเจ้าในชาติต่อไป⁵⁰ อีกทั้งได้เกิดมาในยุคที่บ้านเมืองสงบร่มเย็นหรือในยุคพระศรีอารียเมตไตรย นั่นเอง หนทางบุญอันหนึ่งนั้นคือการได้ฟังเทศน์มหาชาติ ซึ่งเริ่มมีขึ้นในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ งานเทศน์มหาชาตินี้มักทำกันเมื่อออกพรรษาและพันหน้ากฐินแล้ว เชื่อกันว่า ถ้าใครได้ฟังมหาชาติครบพันคาถาภายในวันเดียว จะได้ไปเกิดในยุคพระศรีอารียเมตไตรย ในที่สุด อย่างไรก็ตามการทำบุญทำทานของพุทธศาสนิกชนในสมัยอยุธยา ยังกระทำเพื่ออุทิศผลบุญนั้นให้แก่ผู้ล่วงลับแล้วด้วย เช่น พระเจ้าอู่ทอง ทรงอุทิศผลบุญจากการสร้างสถูปและปราสาทวัดพระศรีรัตนมหาธาตุแก่พระราชบิดาและพระอัครมเหสี⁵² เช่นเดียวกับสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 และสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถที่ทรงปฏิสังขรณ์วัดพระศรีมหาธาตุและทรงอุทิศพระราชวังทำเป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์ตามลำดับ เพื่ออุทิศส่วนกุศลให้กับบรรพบุรุษของพระองค์⁵³ เป็นต้น

การทำบุญทำทานอีกลักษณะหนึ่งที่ปฏิบัติสืบเนื่องมาจากสมัยสุโขทัย นั่นคือการถวายคนให้แก่พระหรือวัด หรือที่เรียกว่า "ข้าพระ"⁵⁴ หรือ "อารามิกทาส" เพื่อเป็นสมบัติของศาสนา ให้เป็นผู้อยู่ดูแลพระอารามและปฏิบัติพระสงฆ์ จากจารึกหลักต่าง ๆ ในสมัยอยุธยา มีการกล่าวถึงการยกคนให้เป็น "ข้าพระ" อยู่เสมอ เช่น ในจารึกวัดวิชัยาราม เมื่อ พ.ศ. 2172 กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า

"...ได้สละพ่อแม่ญาติตระกูลอุปฐาก ทั้งมวลให้เป็นโอกาส เป็นอารามิกทาส ด้วยมคธโวหารว่า อารามิกทาส หมุมิ ดังนี้ ไว้กับวัดวิชัยาราม ที่นี้มี 5 ครัว คือ พ่อ แม่ กับทั้งลูกหลานเหลนทั้งมวล ครัว 1 หมั้นจำเริญกับทั้งลูกเมียทั้งมวล ครัว 1 หมั้นนงกับทั้งลูกทั้งเมียทั้งมวลครัว 1 ชุนหลวงกับทั้งลูกทั้งเมียทั้งมวล

ครัว 1 ขุนทองกับหังลูกหังเมียหังมวลครัว 1 พันรักษาและขุนคาน 2 คนนี้
ขอยกให้เป็นโอกาสให้เขาหังมวลนี้ มหาธรรมิกราชาเจ้าหากได้ให้ทานแก่แก้ว
เป็นคนกลางก็ดี เราพันนี้เราก็ได้สละให้เป็นโอกาสกับศาสนาที่นิตราบเท่า
5 พันวัสสา..."⁵⁵

นอกจากถวายคนเป็นข้าพระแล้ว ในจารึกวัดศรีมงคลยังกล่าวถึงการให้
ผลผลิตจากเรือกสวนไร่นารวมทั้งที่ดินในสมัยสมเด็จพระไชยเชษฐาธิราชแก้วดี "...สมเด็จพระ
ไชยเชษฐาธิราชเจ้าให้ทานกับวัดศรีมงคลห้วยหลวง ทรายเท่า 5000 วัสสา บัณฑิต
พระองค์ก็ขึ้นปี...ให้ไว้กับวัดศรีมงคลห้วยหลวงตั้งเท่า บ้างบ้างปลื้มดีมีแดมผลหมากพลู
พร้าวตาลหวานส้ม อันเกิดมีในเขตแดนไร่นาฝูงนี้ ให้ไว้เป็นอุปการแก่สัตบุรุษเจ้าทรายเท่า
5 พันวัสสา..."⁵⁶

เช่นเดียวกับสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ระหว่างที่ทรงผนวชได้โปรด ฯ
ให้มีการบูรณะพระอารามวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ โดยให้มีปะขาว นางชี จำนวน 200 คน
และข้าพระให้อยู่รักษาพระมหาธาตุ⁵⁷ นอกจากนั้นพระองค์ยังพระราชทานผลประโยชน์ที่เกิด
จากที่ดิน คืออาคารต่าง ๆ ให้บำรุงศาสนาด้วย⁵⁸ เช่นเดียวกับสมเด็จพระเอกาทศรถ
เมื่อพระองค์สถาปนาวัดพระวรเชษฐารามมหาวิหารแล้ว "...ตั้งแต่งขุนหมื่นข้าหลวงไว้สำ
สำหรับอารามนั้นแล้วจำหน่ายพระราชทรัพย์ไว้ให้ แต่งจตุปัจจัยไทยทานถวายแก่พระสงฆ์
เป็นนิจการ แล้วให้แต่จตุทานศาลา แล้วประสาธพระราชทรัพย์ ให้แต่โภชนาหาร จังหัน
ถวายแก่ภิกษุสงฆ์ เป็นนิตยภัตร รับประทาน มิได้ขาด..."⁵⁹

ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ เมื่อทรงพระกรุณาให้สร้างพระพุทธรูปจำลอง
ไว้ ณ วัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลกนั้น ก็มีการถวายข้าพระไว้คอยดูแลพระอาราม⁶⁰ พร้อม
ทั้งแข่งสาปไว้ด้วยว่าถ้ามีใครนำข้าพระเหล่านี้ไปทำกิจการอื่นจะต้องตกขรक "...สืบแปดคนนี้
แลถวายไว้ให้คงเป็นข้าพระ ณ อาราม จุลามณีตามเดิมมาแต่ก่อนแล้ว ถ้าบุคคลผู้ใดแลเอา
คนข้าพระสืบแปดคนอันพระกัลปนา...ท่านไว้เป็นข้าพระอารามพระจุฬามณี ไปใช้สอยกิจราช
การ...ไปทำสิ่งใดสิ่งหนึ่ง...จงไปตกนรกหมกไหม้ได้บาลได้ทุกขนิรันดร แล้วอย่าได้พบ
พระพุทธพระธรรมสงฆ์ทุกชาติเลย"⁶¹ นอกจากนั้นในสมัยสมเด็จพระเพทราชา พระองค์ได้

ของศิลปะสุโขทัยผสมกับลักษณะศิลปะแบบอุทองบ้างเล็กน้อย ส่วนมากไม่งามเท่าแบบสุโขทัย คือ มีชีวิตจิตใจน้อยกว่า แต่ฐานนั้นมีลวดลายเครื่องประดับมากมาย ตัวอย่างพระพุทธรูป เช่น พระศรีสรรเพชญ์ ซึ่งสร้างในรัชสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 เมื่อปี พ.ศ. 2043 "...แต่พระบาทถึงยอดพระรัศมีสูงได้ 8 วา พระพักตร์ยาว 4 ศอก กว้าง 3 ศอก พระอุระกว้าง 11 ศอก ทองหล่อหนักห้าหมื่นสามพันซั่ง ทองคำหุ้มหนักสองร้อยแปดสิบหกซั่ง ช้างหน้าทองเนื้อเจ็ดน้ำลองซา ช้างหลังทองเนื้อหกน้ำสองซา..."⁶⁹

3. ศิลปะแบบนครศรีธรรมราช เป็นพระพุทธรูปที่ทำตามรูปพระพุทธรูปสิงห์เมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งมีลักษณะคล้ายกับพระพุทธรูปแบบเชียงแสน⁷⁰

นอกจากการสร้างพระพุทธรูปแล้ว ยังปรากฏว่ามีการหล่อเทวรูปเพื่อใช้ในพระราชพิธีในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ โดยทรงโปรดฯ ให้หล่อพระอิศวร พระนิวาติศย์ พระพิฆเนศ พระจันทรธรรณีศวร และพระเทวกรรม ด้วยเช่นกัน⁷¹

5. พุทธประเพณีจาก พระราชพิธี

นอกจากพุทธประเพณีที่นิยมปฏิบัติสืบทอดกันมาดั่งกล่าวแล้วนั้น ในพระราชพิธีต่าง ๆ ที่ถือกำหนดปฏิบัติเป็นประจำตลอดทั้งปีนับแต่โบราณกาลมา หรือพระราชพิธี 12 เดือน⁷² ปรากฏว่ามีประเพณีที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาอยู่บ้าง แต่ส่วนใหญ่จะเน้นหนักไปในพิธีพราหมณ์ ซึ่งนับแต่สมัยพระเจ้าสามพระยาเป็นต้นมา เนื่องจากทรงเปลี่ยนฐานะจากมหาราชเป็นเทวราช ดังนั้นพระราชประเพณีและกฎเกณฑ์ในการปฏิบัติต่าง ๆ จึงถูกกำหนดขึ้นเพื่อรักษาฐานะเทวราชของพระมหากษัตริย์ไว้ ด้วยเหตุนี้พิธีพราหมณ์ที่กำหนดขึ้นจึงเป็นไปเพื่อเสริมพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์

ในพระราชพิธีสิบสองเดือนที่ปรากฏในพระราชกำหนดกฎหมายเหียรบาล แม้ว่าบางพระราชพิธีจะเคยมีพิธีทางพุทธศาสนา เช่นพระราชพิธีวิสาขบูชาในสมัยสุโขทัย แต่ในสมัยอยุธยาไม่ปรากฏว่ามีพระราชพิธีนี้ คาดว่าคงมีการจัดงานในหมู่ราษฎร เช่น การทำบุญ ทำทาน ฟังเทศน์ ฟังธรรม ถวายสลากภัตตอาหาร จุดโคมประทีป สมโภชพระชินศรี พระชินราช พระโลกนารถสถิตารศ เป็นต้น พระราชพิธีที่มีพิธีทางพุทธศาสนาในสมัยอยุธยา มีดังนี้

1. พิธีเข้าพรรษาในเดือน 8 นับเป็นพิธีที่มีแต่พิธีพุทธ ไม่มีพิธีพราหมณ์ จุดประสงค์เพื่อถวายเครื่องอัฐบริวารแก่ภิกษุสงฆ์ พอใช้สอยในระหว่างจำพรรษา แต่เดิมเรียกว่าพระราชพิธีอาชาตมาส⁷⁴ ปรากฏในคำให้การของชาวกรุงเก่าว่า พระมหากษัตริย์ในสมัยกรุงศรีอยุธยา จะทรงบำเพ็ญพระราชกุศลบวชนาคเป็นภิกษุสามเณร นอกจากนี้ยังมีการสมโภชพระพุทธสิหิงส์ด้วย⁷⁵

2. พระราชพิธีภัทรทปในเดือน 10 พระมหากษัตริย์จะทรงบวชนาคหลวง⁷⁶

3. พระราชพิธีอาสาสุข หรือ พระราชพิธีแข่งเรือในเดือน 11 เวลากลางคืน พระมหากษัตริย์จะเสด็จลงลอยพระประทีปอุทิศถวายเป็นพุทธบูชา⁷⁷ ในเดือนเดียวกันนี้จะมี การพระราชทานพระกรฐินตามพระอารามในกรุง ส่วนพระอารามตามหัวเมืองจะพระราชทาน ให้เจ้าเมืองกรมการเป็นผู้แทนพระองค์ไปทอดแทน⁷⁸

4. พิธีจองเปรียง ลดชุดลอยโคมในเดือน 12 เป็นพระราชพิธีที่มีมาแต่สมัยสุโขทัย ซึ่งนอกจากจะบูชาพระนารายณ์รทสินธุ์แล้ว ยังเป็นการนมัสการรอยพระพุทธบาทที่ปรากฏ ณ หาดทรายฝั่งน้ำนันทานที และบูชาพระจุฬามณีบนสวรรค์ด้วย⁷⁹ แม้ว่าจะมีจุดมุ่งหมายที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา แต่ในสมัยอยุธยาไม่ปรากฏว่ามีพิธีสงฆ์แต่อย่างใด⁸⁰

จากที่กล่าวมาแล้วนี้จะเห็นว่าพุทธประเพณีที่เกิดขึ้นในสมัยอยุธยา มีทั้งที่ปฏิบัติสืบมาจากยุคสมัยก่อนหน้านั้น และที่ถือเป็นประเพณีต่อมา ซึ่งแก่นหรือสาระของพุทธประเพณีต่าง ๆ เหล่านั้นล้วนแล้วแต่มีจุดมุ่งหมายเพื่อสร้างผลกรรมดี และเพื่อสืบทอดอายุของพุทธศาสนาให้ยืนยาว อย่างไรก็ตามก็พุทธประเพณีในสมัยอยุธยายังแสดงออกถึงแนวพระราชดำริของพระมหากษัตริย์อยุธยาในการใช้พุทธศาสนาเป็นปัจจัยในการเสริมสร้างพระราชอำนาจอีกส่วนหนึ่งด้วย กล่าวคือ พุทธศาสนาในสมัยอยุธยานั้นมีบทบาทอย่างสำคัญในการปกครอง เพราะพุทธศาสนามีใช่เพียงอธิบายเฉพาะเรื่องการช่วยในด้านกิจกรรมทางโลก เช่น เรื่องการเพาะปลูกหรือการบันดาลให้พืชพันธุ์ธัญญาหารดีกว่าเท่านั้น หากพุทธศาสนายังสามารถช่วยอธิบายเรื่องทางธรรมที่ซับซ้อนว่าด้วยเรื่องของโลกนี้ โลกหน้าและกฎแห่งกรรมได้ ดังนั้นการพยายามรวมอาณาจักรให้เป็นปึกแผ่นโดยเฉพาะในสมัยต้นอยุธยา ทำให้เกิดความจำเป็นที่จะต้องสร้าง

ความชอบธรรมในการปกครองด้วยการใช้ศาสนาเป็นแนวทาง ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบัน
สงฆ์และสถาบันพระมหากษัตริย์จึงเป็นไปได้ด้วยดี พุทธประเพณีในสมัยนี้จึงมีทั้งลักษณะ เสริมสร้าง
และอนุรักษ์ในขณะเดียวกัน

เชิงอรรถท้ายบทที่ 3

¹ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. 2325-2416
(พระนคร: โรงพิมพ์พิมพ์แฉศ, 2521), หน้า 95.

²อัจฉรา กาญจนโมทย์, การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2384), วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาประถมศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523, หน้า 18.

³เรื่องเดียวกัน, หน้า 25

⁴ณ ปากน้ำ, สถาปัตยกรรมในประเทศไทย (กรุงเทพฯ ฯ: กรุงเทพมหานครการพิมพ์, 2516), หน้า 26-60.

⁵ประชุมพงศาวดารภาคที่ 64, พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)
(พระนคร: โรงพิมพ์ไทยพาณิชย์การ, 2503), หน้า 2.

⁶พระบริหารเทพธานี, พงศาวดารชาติไทยสมัยศรีอยุธยา ภาคแรก (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระบริหารเทพธานี, 8 สิงหาคม 2514), หน้า 32.

⁷เรื่องเดียวกัน, หน้า 34.

⁸ประพัฒน์ ตรีนรงค์, พุทธศาสนาในเมืองไทย (กรุงเทพฯ ฯ: คลังวิทยา ม.ป.ป.),
หน้า 220-221.

⁹ประชุมพงศาวดารภาคที่ 64, หน้า 5.

¹⁰วัดนี้เป็นวัดพุทธาวาส ไม่มีพระสงฆ์อยู่จำพรรษาใช้สำหรับเป็นที่ข้าราชการประชุมกันและรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยา

¹¹พระบริหารเทพธานี, พงศาวดารชาติไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา ภาคแรก, หน้า 97.

¹²เรื่องเดียวกัน, หน้า 143.

- ¹³ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, "พุทธศาสตร์และการรวมอาณาจักรสมัยต้นอยุธยา (1893-1991), วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ 6 เล่มที่ 1 มิ.ย.-ก.ย. 2519, หน้า 47.
- ¹⁴ประชุมพงศาวดารภาคที่ 63 เรื่อง กรุงเก่า, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงอุเทนเทพโกสินทร์ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม 26 มีนาคม 2479, หน้า 97-101.
- ¹⁵พระบริหารเทพธานี, พงศาวดารชาติไทยสมัยศรีอยุธยา, หน้า 32.
- ¹⁶เรื่องเดียวกัน, หน้า 120.
- ¹⁷ประชุมพงศาวดารภาคที่ 64 พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า 281.
- ¹⁸สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, มูลเหตุแห่งการสร้างวัดในประเทศไทย พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ ชุนเกื้อกิจสารและนางบุญเกิด อุทรวีเชียร ณ เมรุวัดอภัยพระยาราม, 2502, หน้า 23.
- ¹⁹สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, ตำนานพุทธเจดีย์ พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพนางสัมฤทธิ์ สุขประยูร ณ เมรุวัดธาตุทอง, 2510, หน้า 115.
- ²⁰น. ณ ปากน้ำ, สถาปัตยกรรมในประเทศไทย กรุงเทพฯ ฯ: กรุงเทพมหานครพิมพ์, 2516, หน้า 26-66. และดูรายละเอียดในสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, ตำนานพุทธเจดีย์, หน้า 119-125.
- ²¹การย่อมุมหมายถึงการทำให้แต่ละมุมของเจดีย์เกิดมุมเล็ก ๆ ขึ้นนับรวมทั้ง 4 มุม เป็น 12 หรือ 20
- ²²พระบริหารเทพธานี, พงศาวดารชาติไทยสมัยศรีอยุธยา, หน้า 31.
- ²³ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค 1, หน้า 32. สี่คณะ ได้แก่ นิกายสงฆ์ ลังกาจาลังกา นิกายไทย นิกายรามัญ และนิกายลังกาจาลังกาเมืองนครศรีธรรมราช

- ²⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 32.
- ²⁵ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, "พุทธศาสนาและการรวมอาณาจักร...", หน้า 48-49.
- ²⁶เรื่องเดียวกัน, หน้า 50.
- ²⁷ประชุมพงศาวดารภาคที่ 76, จตหมายเหตุของโยส เซา เต็น ห่อคำ ชาวฮอลันดาในสมัยพระเจ้าทรงธรรมและพระเจ้าปราสาททอง (พระนคร: ชุมมนูช่างจำกัด 2504), หน้า 22.
- ²⁸บาทหลวง เดอ ชัวซีร์, จตหมายเหตุรายวันการเดินทางไปสู่ประเทศสยาม ในปี ค.ศ. 1685 และ 1686, สันต์ ท. โกมลบุตร (แปล) (กรุงเทพฯ ฯ สำนักพิมพ์ ก้าวหน้า, 2516), หน้า 7.
- ²⁹คำให้การของขุนหลวงหาวัด, กรุงเทพฯ ฯ คลังวิทยา 2525, หน้า 385.
- ³⁰ฟรังซัวส์ ฮูตาร์ท, ศาสนากับสังคมเอเชีย, บัณฑร อ่อนคำ และเสรี พงศ์พิศ (แปล) กรุงเทพฯ ฯ ปาจารย์ธรรม, 2524, หน้า 127 และ 143.
- ³¹พระไอยการกระบดศึก, กฎหมายตรา 3 ดวง เล่ม 4, (กรุงเทพฯ ฯ องค์การตำราสุภาพ, 2505), หน้า 177-120.
- ³²สมเด็จพระยาคำรงราชฉนภาพ, "ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานพระพุทธศาสนา", หน้า 176.
- ³³ฟรังซัวส์ ฮูตาร์ท, "ศาสนากับสังคมเอเชีย", หน้า 153.
- ³⁴ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, "สังคมสมัยอยุธยา" หนังสืออ่านประกอบคำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย, กรุงเทพฯ ฯ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2514, หน้า 180.
- ³⁵เดอ ลา ลูแบร์, จตหมายเหตุลาลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์, สันต์ ท. โกมลบุตร (แปล), (พระนคร: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2510), หน้า 513.

- 36 ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, "สังคมสมัยอยุธยา," หน้า 180.
- 37 เรื่องเดียวกัน, หน้า
- 38 กรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย เล่ม 5, อักษรธรรม และอักษรไทย พุทธศตวรรษที่ 19-24, (กรุงเทพฯ ฯ: กรมศิลปากร, 2529), หน้า 109.
- 39 ประชุมพงศาวดารภาคที่ 64, หน้า 202 และ 294.
- 40 กรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย เล่ม 5, หน้า 83.
- 41 จารึกมณฑลนครราชสีมา และจารึกรอยพระพุทธบาทวัดชมพูเวก ใน จารึกในประเทศไทย เล่ม 5, หน้า 113 และ 120-124.
- 42 ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค 1, หน้า 27.
- 43 ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 64, หน้า 212.
- 44 เรื่องเดียวกัน, หน้า
- 45 เรื่องเดียวกัน, หน้า 220.
- 46 ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค 1, หน้า 32.
- 47 บาทหลวง เดอ ชัวซี, จดหมายเหตุรายวันการเดินทางไปสู่ประเทศสยาม ในปี ค.ศ. 1685 และ 1686, สันต์ ท. โกมลบุตร แปล (กรุงเทพฯ ฯ: สำนักพิมพ์ก้าว หน้า , 2516), หน้า 566.
- 48 เรื่องเดียวกัน, หน้า 570.
- 49 กรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย เล่ม 5, หน้า 187.
- 50 เรื่องเดียวกัน, หน้า 108.

51 เรื่องเดียวกัน, หน้า 187.

52 พระบริหารเทพธานี, พงศาวดารชาติไทยสมัยศรีอยุธยา, หน้า 32.

53 เรื่องเดียวกัน, หน้า 63 และ 77.

54 สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพได้ทรงให้คำอธิบายเกี่ยวกับ "ข้าพระ" ในมูลเหตุแห่งการสร้างวัดในประเทศสยาม หน้า 37 ว่า อาจเป็นบุคคลกลุ่มหนึ่งที่พระเจ้าแผ่นดินยกเว้นหน้าที่ราชการ ตลอดจนวงศวารให้ไปทำนุบำรุงรักษาวัดใดวัดหนึ่ง และยังมีหมายถึงบุคคลที่มีศักดิ์สูงหรือมีทรัพย์ อุทิศทาสของตนถวายเป็นข้าพระสำหรับบำรุงวัดด้วย

55 กรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย เล่ม 5, หน้า 390-392.

56 เรื่องเดียวกัน, หน้า 362.

57 ประพัฒน์ ศรีณรงค์, พุทธศาสนาในเมืองไทย, หน้า 296.

58 พระบริหารเทพธานี, พงศาวดารชาติไทยสมัยศรีอยุธยา, หน้า 143.

59 ประชุมพงศาวดารภาคที่ 64, หน้า 202.

60 ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค 1, หน้า 33.

61 ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค 1 หน้า 33.

62 ประชุมพงศาวดารภาคที่ 64, หน้า 263.

63 ศาสตราจารย์ หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์, "พระพุทธรูปสมัยต่าง ๆ ในประเทศไทย และศาสตราจารย์ ยอช เซเคส์ ดำเนินพระพิมพ์ (พระนคร: โรงพิมพ์รวมมิตรไทย, 2515) พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายทอง ขวัญจันทร์ ณ เมรุวัดธาตุทอง 17 มกราคม 2515, หน้า 35.

64 เรื่องเดียวกัน, หน้า 38.

65 เรื่องเดียวกัน, หน้า

66 กรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย เล่มที่ 5, จารึกวัดสองคน 2 และจารึกวัดสองคน 3, หน้า 184 และ 189.

67 เรื่องเดียวกัน,

68 ศาสตราจารย์ หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์, พระพุทธรูปสมัยต่าง ๆ ในประเทศไทย และ ศาสตราจารย์ ม.จ.สุภัทรทิศ ติศกุล, พุทธศิลป์ในประเทศไทย, อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายคาบคำรวจ หองอยู่ แจ่มทวี ณ วัดไตรมิตรวิทยารามวรวิหาร 15 กุมภาพันธ์ 2514, หน้า 45.

89 พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ, (พระนคร: คลังวิทยา, 2515), หน้า 452-453. พระพุทธรูปศรีสรรเพชญ์ถูกพม่าสูมไฟลอกทองคำไปหมกเมื่อครั้งเสียกรุงครั้งที่สอง และพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงโปรดให้นำซากที่เหลือภายในมาบรรจุไว้ในพระเจดีย์ศรีสรรเพชญ์ที่วัดพระธาตุ

70 ศาสตราจารย์ หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์, "พระพุทธรูปสมัยต่าง ๆ...", หน้า 46.

71 ประชุมพงศาวดารภาคที่ 64, หน้า 244-247.

72 ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, สังคมสมัยอยุธยา, หน้า 166.

73 เบญจมาศ พงอินทร์, วรรณคดีขมประเพณีพระราชพิธีสิบสองเดือน กรุงเทพฯ ฯ: โอเคียนส์โตร์, 2523, หน้า 44.

74 เรื่องเดียวกัน, หน้า 55.

75 คำให้การของชาวกรุงเก่า, กรุงเทพฯ ฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2515, หน้า 266.

76 เรื่องเดียวกัน, หน้า 267.

77 เรื่องเดียวกัน,

78 บาทหลวง เคอ ชิวซีย์, "จดหมายเหตุร้ายวันการเดินทาง...", หน้า 12.

79 เฉลิม จันปฐมพงศ์ และคณะ, ประวัติศาสตร์สังคมไทย, (นนทบุรี: สำนักพิมพ์
เสถียรไทย, 2520), หน้า 494.

80 เรื่องเดียวกัน, หน้า 493.